

UNIVERZITET U SARAJEVU

**FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
ODSJEK POLITOLOGIJA**

**“ETIČKE PRETPOSTAVKE GRAĐANSTVA U POSTDEJTONSKOJ
BOSNI I HERCEGOVINI”**

-magistarski rad-

Kandidat/kinja:
Delić Merima
Broj indeksa: 140/II PIR

Mentor:
prof. dr. Amer Osmić

Sarajevo, oktobar 2023. godina

ODSJEK: POLITICOLOGIJA – Međunarodni odnosi i diplomacija

**“ETIČKE PRETPOSTAVKE GRAĐANSTVA U POSTDEJTONSKOJ
BOSNI I HERCEGOVINI”**

-magistarski rad-

Kandidat/kinja:
Delić Merima
Broj indeksa: 140/II PIR

Mentor:
prof. dr. Amer Osmić

Sarajevo, oktobar 2023.godina

S A D R Ž A J

UVOD	4
1. TEORIJSKO – METODOLOŠKI OKVIR	6
1.1. Problem istraživanja.....	6
1.2. Predmet istraživanja.....	7
1.3. Generalna hipoteza.....	7
1.4. Pomoćne hipoteze	7
1.5. Cilj istraživanja	7
1.6. Metode istraživanja	8
DRUGI DIO	9
2. HISTORIJSKI–ETIČKI ZAPISI I PORUKE OČUVANI I UKLESANI U BOSANSKOM KAMENU	9
2.1. Zapisi na stećcima.....	11
2.2. Etika – ZAVNOBiH – ska Bosna i Hercegovina, ideja antifašizma	12
2.3. Etika građanstva – sa akcentom na vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu.....	26
2.4. Bosanska etika je sačuvala civilizacijski hod	34
TREĆI DIO	37
3. ETIČKE VRIJEDNOSTI OČUVANE I U VRIJEME AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU	37
3.1. Nacija i građanska Bosna i Hercegovina	38
3.2. Etika kroz Dejtonski mirovni sporazum	41
3.3. Etičke prepostavke i načela građanstva budućnosti.....	45
ZAKLJUČAK	47
LITERATURA.....	51

UVOD

Bosanskohercegovačko društvo, politika, država i građanstvo se stvaralo i gradilo kroz vrijeme, od davnina. Uporedo sa razvojem društva, gradila se i etika građanstva, kao najbolji temelj, kroz sve epohe i burna vremena, imajući uvijek svoje nosioce i pobornike. Tako je i danas, ali mnogo šire, mnogo više i mnogo dublje nego ikada do sada. Zahvaljujući tome, opstala je država Bosna i Hercegovina, njen narod i plemenite ideje zajedničkog života.

Etika – „grč. (Ethos – običaj, navada, značaj, čud), znanost o moralu, ima zadaću, ne samo da nas upozna s tim što je moral, koje su njegove osnovne komponente, nego i da zauzme kritičko stanovište prema postojećoj moralnoj praksi, zadaća etike nije samo u tome da ukaže na sva različita gledanja ljudi, nego i da izvrši vrijednosnu ocjenu i da ukaže na prave i istinske vrijednosti, kritičko – filozofska etika treba da pokaže kakve moralne sudove ljudi donose o određenim karakteristikama i postupcima; za etičara nije težište u opisu i analizi već postojećih normi, nego i pronalaženju novih. Etičan – koji je čestit, moralan, čudoredan, koji razlikuje dobro od zla.

Prva i prava tajna riječi etika krije se u njezinu korijenu, a on se nalazi u grčkoj riječi *ethos*, koja znači: boravište, zavičaj, običaj, čud, ponašanje, vladanje. Do našeg vremena su doprla naročito značenja: običaji, čud i ponašanje. Praksu ljudskog ponašanja, a kasnije još i nauku ili znanost o ponašanju, stari grci su nazivali *ethiketehne*. S vremenom se ta sintagma skratila i izostavljanjem riječi tehne (vještina, znanje, znanost), pa je ostalo samo *ethike*. Rimljani su latinizirali taj termin (*ethica*) i njihovim smo posredstvom i mi došli u posjed riječi etika. Istim se izrazom služi i većina europskih naroda (*etica*, *ethique*, *ethics*, *ethik* i sl.). Danas se u međunarodnom moralnom žargonu samo ponašanje zove *etos*, a znanost o ponašanju je *etika*“ (Spahić i Hamzić 2007: 25).

„*Federalizam/unitarizam* je pojmovni par koji se veže za obrazovanje političke volje. Pojam podrazumijeva teritorijalnu i političku komponentu, ali označava – političku predstavu u konkretnom ustrojstvu – i princip organizacije društva i politike“ (Šarčević 2010: 321).

„*Savezna/složena* država je, suprotno tome, državnopravni pojam čije se značenje uspostavlja u korelaciji sa jedinstvenom državom ili savezom država. Njihovo određivanje se kreće oko ustavnopravnih modeliranja raspodjele kompetencija, uticaja državnopravnih jedinica na zakonodavstvo centralne države i na pravnu organizaciju pravosuđa i uprave. Federalizam i složena država su različiti ali komplementarni pojmovi, i uzajamno ovisni fenomeni. Oba pojma predstavljaju idealtipove državnih organizacija ili organizacionih formi

koje se kreću prema državnoj organizaciji. Pojam federalizma označava politički proces odlučivanja koji omogućuje racionalnu koegzistenciju jednog centralnog i više lokalnih centara političkog odlučivanja. Suprotno tome, savezna/složena država opisuje pravnu organizaciju jedne zajednice koju obrazuje više teritorijalnih jedinica sa državnim obilježjima. Prema tome, pojmovi federalizam i složena država se, zbog zahtjeva da se predmet analize tačno razumije i da se koriste za izvođenje razumljivih zaključaka, moraju odvojiti jedan od drugog“ (Šarčević, 2010: 321). Ponukana ponovnim nacionalističkim i mogu kazati fašističkim retorikama, prijetnjama po mir i opstojnost države, prijetnja podjelama sa jedne strane, te sa druge strane ponovno i iznova rađanje jedne otvorene i žestoke borbe za državu i narode koji u njoj žive. Kroz rad sam nastojala da provučem crtu uspješne borbe za državu građana, koja počiva na vladavini prava i zakona, etičkih normi i civilizacijskog ozračja, kako to mi u stvarnosti i jesmo.

Uporedo s tim, nastojala sam da ukažem iznova na retrogradne i nazadne političke ideje i težnje onih koji nisu uspjeli u agresiji na državu da ispune svoje ciljeve i težnje, negirajući i omalovažavajući svaku ideju zajedničkog života na prostorima Bosne i Hercegovine. Nastojala sam da prikažem jedan dug historijski trag i zapis o građanskom konceptu, koji se kroz historiju održavao i nadživio sve suprostavljene ideje. Kroz rad sam predstavila zapise uklesane u kamenu, ZAVNOBIH-a, period poslije II svjetskog rata, zatim period u vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu te postdejtonsko ustavno uređenje.

PRVI DIO

1. TEORIJSKO – METODOLOŠKI OKVIR

1.1. Problem istraživanja

Današnjem bosanskom čovjeku treba istinske slobode. U ovom radu želim “misliti” o “državi građana” ili barbara, u postdejtonskoj BiH, sa stanovišta etičkih prepostavki koje bi mogle biti vodilja i odrednica budućim generacijama. Pokušat ćemo kroz ovaj period “postdejtona bosanskog” da “vidimo” puls svakodnevnice života u Bosni i Hercegovini, dijelom kroz zakonske odrednice “ono što bi svi morali da urade na svakodnevnom putu života”, dijelom kroz pero nauke i umu bosanskog čovjeka “ono što je kao garant uspjeha i utabanog puta dobrog života i suživota u našoj zemlji” i najvećim dijelom kroz pero ljudi koji svakodnevno bilježe korake života ljudi “novinarsku i žurnalističku zbiljsku priču najtiražnijih bosanskih novinskih uradaka, priče koja piše i ono što se desilo u bosanskim gradovima i selima, ali i ozbiljna promišljanja kako dalje, kuda ide život čovjeka na ovim prostorima, obojen stvarnim etičkim kodeksom, humanizmom, suživotom i sigurno najboljim pokazateljem vremena, ljudi, sreće i nesreće ovovremenog čovjeka na ovim područjima”.

Uporedit ćemo ova tri područja, ogledala, pokušati odgovoriti na određena pitanja koja ćemo postavljati u ogledalu života poslijeratne Bosne i Hercegovine i pokušati dati prave odgovore kroz ova tri ogledala. Prvo pitanje će svakako biti ogleda se u formulaciji problema istraživanja i glasi: Da li ekonomski oporavak zemlje utiče na suživot i građanski pristup promišljanja života na ovim prostorima? Iz mnoštva literature koja je korištena pri izradi ovog magistarskog rada, godine rada koliko je potrošeno je kratko vrijeme, ali ćemo navesti nekoliko zanimljivih „početaka“ za koje smatramo da su vrijedni pažnje i koji se dotiču naslova ovog magistarskog rada i hipoteza koje smo postavili kao vodilje u ovom radu.

1.2.Predmet istraživanja

Za jedne je Dejtonski sporazum nepravedni mir, za druge je prestanak rata i stradanja ljudi, za treće je on novi početak, za četvrte je pravedni mir, i tako možemo nizati i nabrajati zadovoljne i ne zadovoljne u nedogled. Vodilja će nam biti izjava i riječ čovjeka koji je svojim radom i vođenjem države obilježio to teško vrijeme ali koji je bio na stazi i putu reda i pravde, mira i suživota, zakona i pravne države,predsjednika Predsjedništva Bosne i Hercegovine gospodina Alije Izetbegovića u obraćanju narodu BiH po potpisivanju mira u BiH.”u situaciji kakva jeste i u svijetu kakav jeste bolji mir nije mogao biti postignut. Bog je naš svjedok da smo učinili sve u našoj moći da smanjimo nepravdu za našu zemlju i naš narod“.Kako zadovoljiti sve apetite, kako ispuniti svačije želje, kako zadovoljiti sve ukuse, kako zadovoljiti željenu pravdu-etiku, kako razumjeti ispravno riječi iz pera bosanske naučne elite, da li je dovoljna samo kritika, malo se nudi rješenja, a samim tim ponuđena rješenja kako sprovesti u djela. Veoma teško i zahtjevno i za uređenija društva, a naše društvo je na početku novog puta i razumijevanja.

1.3.Generalna hipoteza

GH1: Ako bosansko društvo očuva duh zajedništva, etike i morala, onako kako je to činilo kroz vijekove života na ovom podneblju, može biti ogledni primjer funkcionisanja savremenih društava.

1.4.Pomoćna hipoteza

PH1: Samo kritički, realni i dobromanjerni pristup, poštivanje zakona i ustava, može uzdici etičku i moralnu ljestvicu života prema savremenim standardima i tokovima života u Bosni i Hercegovini.

1.5.Cilj istraživanja

Vremenska distanca od završetka agresije i potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma je kratka za velike zaključke, ali u isto vrijeme i pruža dobre mogućnosti za istraživanje zbilje bosanskog društva u postratnom periodu komparirajući ga sa vremenom prije velikih društvenih promjena izazvanim stvaranjem nezavisne Bosne i Hercegovine, sa jedne strane, a željama i ambicijama vjekovnih susjeda da preotmu ovaj komad bosanske zemlje, stavljajući na kocku vjekovnu komšijsku zajednicu na nezapamćeno iskušenje.

Posmatrajući te promjene formulisati ćemo društveni cilj ovog istraživanja, temeljeno vjekovnom zajedničkom dijeljenju dobra i iskušenja ljudi na ovom podneblju, da građanska Bosna opet i iznova ima perspektivu i da će starosjedilački bosanski čovjek naći zajednički imenilac na ovoj grudi i tako nastaviti zajednički život sa svojim komšijama, dijeleći dobro i kušnje svakojake, biti prepoznatljivo mjesto zajedničkog života ljudi isklesanog u kamenu i zemlji. Bezbroj je pozitivnih primjera ljudskosti, morala, zajedništva, a oni kao takvi su oduvijek bili proizvod mudrih i obrazovanih ljudi, kao vodilja budućim naraštajima i pokoljenjima bosanskih ljudi.

1.6. Metode istraživanja

U izradi ovog rada koristili smo se sljedećim naučnim metodama:

- Upotreba historiografskih podatka
- Metod analize sadržaja
- Sintetičko – analitički metod
- Komparativni metod

DRUGI DIO

2. HISTORIJSKI-ETIČKI ZAPISI I PORUKE OČUVANI I UKLESANI U BOSANSKOM KAMENU

Nenad A. Tanović je povjeroval bosanskom kamenu i bio je na „pravom putu“, „mislio je bosansku dušu“ u stećku, u vremenu kada je današnji svijet zapada grcao u mraku i tmini duša i života, „oblik bosanske duše“ je tada i sada ostao ljudski, privržen stvoritelju, ma kako se on zvao, još tada u davna vremena ovdje je živio građanin Bosne, etički prepoznatljiva duša, um, razum, zapis, poruka, prošlost, budućnost i vječnost. Znao je tadašnji bosanski čovjek za red, život, ovozemaljski i onozemaljski. Zna i današnji bosanski čovjek za ljubav prema zemlji, čovjeku, Bogu, životinji, ali ni tada ni sada neće i ne mogu svi znati živjeti i voljeti ljude i rodnu grudu. Generacije ljudi na ovim prostorima su svjesno i sistemski udaljavani od spoznaje istinskog postojanja i života. Zašto? Da bi se sa njim lakše upravljalo i manipulisalo. Ljude se učilo i prisiljavalo da ne gledaju ono što vide, nego da gledaju ono što drugi hoće da vide. Etika života, ljepota života sa ljudima, susjedima, komšijama, sunarodnicima je na ovim prostorima oduvijek bila mjera.

Agresija na Bosnu i Hercegovinu je imala za cilj da uništi i ubije svaku pomisao da ljudi različitih vjera i nacija mogu i hoće da žive zajedno, jedni sa drugima i jedni do drugih. Linija kao nit tanka je dijelila da se u tome uspije. Zapis u kamenu je ipak pokazao da se ovdje u Bosni i Hercegovini neće i ne može uništiti ljepota duha, ljepota duše, ljepota pravde i suživota. Kao i Tanović, svaki bosanski čovjek treba da zna i povjeruje kamenu: „*A se lezi starac Radin, koji na zemlji Bosni bjese pravi sin, sada na svojini na plemenitoj u Vrhbosni. Vime i otca i sina i svetoga Duha trazio si u sebi dublje no sto tvoja dubina bjese i sire no sto tvoja sirina bi. U sve si u skoljciduse svoje dirnuo, sve osmotrio, al ni Njega ni sebe nikada nisi dotaknuo. Kako si sada, dok lezisnepomican, suvisan u proljetnoj kisi, jer spoznah da iznad i ispod zemlje vrijeme drugaciji smisao ima i druge puteve kojima tece. Drzao si se rala, jer ti to tako recenobjese, i druge si savjetovao da ga se cvrstodrže, al' sad ti je toga zal, jer voljeo bi da si se drzao jarbola, jedra i vjetra i dotakao neki nedotaknuti zal. Blaga ti bila ispod tvoga kama starce Radine vjecna tama. Dubok je predubok tvoj san, aljos dublja je java. Napisa Prehten, sin njegov, onaj sto jedriti ode. 1317. ljeta uzalud cekajutci da se Gospod ponovo javi*“ (Tanović, 1994:16). „Danas Bosnom jašu savremenici jahači Apokalipse:

smrt, razaranje, etničko čišćenje i laž. Razara se sve što su hiljadama godina ljudski duh i mišići naših pradjedova stvarali istvorili. Dan za danom, mjesec za mjesecom, godinu za godinom iza njih ostaju razorenigradovi, spaljena sela, mrtvi koji se pretvaraju u statističke izvještaje. Sa svakim novim brojem te besramne svjetske statistike beščašća, svakodnevno bestidno publikovanepreko radija i televizije, gradi se trajni spomenik neljudskosti onih koji su se ljudima,pravovjernim i nacijom izgradjenom na smrti i sili htjeli zvati. A istina je: Tu na tom uistinu geografski malom prostoru Bosne, gdje su se vijekovima sudařeegoistične namjere različitih kultura i civilizacija, grčko-helenističke i rimske-etrurske,gdje je bila granica Istočnog i Zapadnog rimskog carstva, gdje su u zagrljaju zauvijekostali izmješani Islam i Hrišćanstvo, tu je ostalo rasuto na desetine hiljada stećaka. Tosu nadgrobni spomenici onih koji se između jedanaestog i petnaestog vijeka nijednomcarstvu ni uticaju nisu priklonili, već su ostali vjerni sebi i onome sto su samo u sebi i u Bosni mogli naći. Na toj prostornoj vododjelnici civilizacija, kultova i religija oni su našlisvoj put u mirenju nepomirljivog, u preplitanju i prožimanju onoga što je težilo potiranjuvega što nije istovjetno. Vrijeme je pokazalo da je na ovim prostorima ljudska misao u vijek bila pametnija od mača. Od mača se ginulo, ali se od misli i sa misli živjelo, jermač nije mogao da razriješi suprotnosti. Tu na tim prostorima Bosne i Hercegovine,gdje je svaki vid egzistencije bio uslovljen koegzistencijom ljudski duh, a ne mač, jeostavio trajne vizije i filozofiju života. Historija bilježi one koji su sve razarali, ali pamti ivrednuje samo one koji su nešto gradili (Tanović, 1994: 17). Nadalje nastavlja Tanović, „danasm imam 46 godina, jer sam rođen nepune tri godine nakon što je završen Drugisvjetski rat, iste godine kada je objavljeno da je pronađen tranzistor, a svega trinaest godina prije nego je prvi čovjek otišao u svemir. Bio sam savremenik onih koji su prije dvadesetpet godina zakoračili na Mjesec i čije sam prve korake po njemu pomno pratio na televizijskom ekranu. Mnogo sam učio i mnogo naučio. Radio sam u laboratorijama po svijetu u kojima se pokazalo i dokazalo da postoji antimaterija i da ono što je izgledalo nedjeljivo kao što su proton i neutron postaje djeljivo i to na beskrajno složen i komplikovan način. Dotakao sam kamen donesen sa Mjeseca, neki drugi svijet koji mise činio tako stran i dalek. Vidio sam kako se Oktobarska revolucija koja je na početku vijeka bila velika nada pokazala krajem tog istog vijeka kao najveća zabluda. Ali intimno, nikada nisam prestao da vjerujem da su jedino natpisi koje sam pročitao sastećaka prava istina o životu. Jednačine koje sam naučio, i kojima se svijet elektrona imikročipova pokoravao, su me oduševljavale, računari beskrajno radovali, ali sam znao da ono što je danas tehnička i tehnološka istina sutra će biti samo muzejski eksponat. Akada bi pročitao natpis sa stećka, koji je bez velikih i malih slova, bez podjele riječi urečenice i bez rečeničnih znakova, tada bi do mene, u trenu kroz vijekove

prenesen,dopro istinski ljudski krik, istovremeno i potresan i dirljiv, jer se tu u par redaka stislacijela životna staza pokojnika, njegove sklonosti i njegova povijest i rodovsko stablo igruntovnica i ljubav prema ženi i baštini i čuđenje pred smrću. I strah pred zaboravom.Ta nepogrešivost u izricanju, ta tačnost u formulaciji, to odsustvo ukrasa i suvišnosti, tazgusnutost su bili govor slika u kamenu, a pečat na duši. Pred očima promiču vitezi uoklopima, lovci u lovnu, ratari u polju, borci na viteškim turnirima, propeti konji, igrači ukolu, dame u haljinama, cvijeće, vukovi, medvjedi, veprovi i psi. Među omiljenimukrasima su križ, polumjesec, zvijezde i svastika. Prizori slave život, radost, fizičkusnagu i veselje. Upitanost nad smrću i nestankom se sluti iz pojedinih zapisa, a ne izvireiz uklesanih slika.Te kamene gromade su ponekad teške i po 30.000 kg i nemaju isti oblik. Nekad je tosarkofag s krovom na dvije vode, nekad visoki stubac ili obična ravna ploča, ili tumba,(sanduk u formi duguljaste kocke sa ravnim površinama), ili jednostavan nepravilan grubo isklesan monolit. Prosječna dužina im je oko 2m, širina oko 1m. Ploče su visokeod 30 do 50cm, a sarkofazi i tombe oko 1,5m. Visina stubaca je preko dva, ali ne i prekotri metra. Danas u Bosni i Hercegovini postoji 1.300 grobalja sa stećcima (od toga uHercegovini ih je oko 400), dok ih je još oko 150 u Dalmaciji. Ukupan broj sačuvanihstećaka je oko 40.000. Gotovo sva groblja su na uzvisinama odakle se pruža divanpogled na okolinu, kraj iz koje su potekli oni koji su tu zemlju i srcem i dušom voljeli.I sada, više i iskrenije nego ikada prije, vjerujem da oni koji su znali tako vjerovati,klesati, voljeti, pisati i umirati ne treba da se plaše nijedne budućnosti“(Tanović, 1994:17).

2.1.Zapisi na stećcima

Zemlja na migracionom raskrižju, kako je nazva prof. Imamović u knjizi „Porijeklo i pripadnost stanovništva BiH“, tek u novije vrijeme, intenzivnjim zanimanjem arheologa i historičara, postala je predmetom interesovanja široke svjetske javnosti i nauke uopšte.Kako reče Mehmedalija Mak Dizdar,,Jest kamen, ali jeste i riječ, jest zemlja, ali jeste i nebo, jest materija, ali jeste i pjesma, jest smrt, ali jeste i život, jest pošlost, ali jeste i budućnost. To je spavač koji je nespina, ali sam njegovu tajnu mogao da odgonetnem samo u sebi“(Dizdar, 1966: 15).Ono što je Bosna za nas Bošnjake, vjerovatno nije, niti može biti za druge, početak i kraj svake priče, a njeni ljudi, kako reče putopisac EvlijaČelebijazaista, kako im je jezik, tako su i oni, čisti, dobri i razumni ljudi.

Ko je mogao i zamisliti, da će pored sve nedaće koja je prolazila kroz vrijeme i Bosnu ipak ostati dokaza da svjedoči postojanje jednog naroda i jedne zemlje.Bosna je oduvijek znala mjeru za istinu, pravdu, red i suživot, uprkos tzv. samozvanim „klesarima historije“ koji su to nastojali biti, ljudi koji su pisali o historiji Bosne i bošnjaka, ljudi koji su htjeli na bilo koji način da joj prisvoje i ukradu svjetlu prošlost i da zatruju budućnost. „Onako kako je to uradio u mjestu Vrbljani kod Konjica uklesavši latinski križ na nekropoli negdje oko 1956 – 1957. godine. „Jednom uhvaćen na djelu, nije imao kud, i nije mogao nazad. U poslu koji se nikako nije mogao od strane jednog čovjeka završiti za jedan dan, na nekropoli koja se zove Kaursko groblje i za koju su neuki seljaci muslimani vjerovali da je katoličko groblje, Andđelić kasnije nije ni krio da „uređuje svoje“ i da kleše križ – dok ga nije isklesao. Razumije se, bjelina svježe isklesanog kamena (križa) godinama je, sama po sebi, svjedočila o tome da je latinski križ naknadno dospio na stećak i da stećku ne pripada, sve dok križ nisu napali lišajevi i patina. Na ovaj nečuven način Pavo Andđelić ušao je u konjičku aralhistory, koja se prenosila u užem krugu ljudi i o kojoj se godinama šutjelo“(Bojić 2001:122).

2.2.Etika – ZAVNOBiH – ska Bosna i Hercegovina, ideja antifašizma

Kada govorimo o ZAVNOBiH-u, prije svega, istaknut ćemo da je Bosna i Hercegovina 25. novembra 1943. godine na prvom zasjedanju Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH)¹u Mrkonjić Gradu okarakterisana kao jedna od šest ravnopravnih republika unutar Jugoslavije.U promišljanju strategije suprotstavljanja porastu fašističke prijetnje, ZAVNOBiH nas uči da narativ koji treba razviti u borbi protiv nacionalističkeopasnosti treba biti suštinski antifašistički. Šta naime ZAVNOBiH kao revolucionarni antifašistički konvent može ponuditi današnjoj Evropi? Antifašizam? Ali prethodno moramo razlučiti taj pojam. Antifašizam se na europskom Zapadu, ali i na sovjetskom Istoku uglavnom javlja kao patriotsko-građanska reakcija na neposrednu agresiju Sila osovine 1939. Taj antifašizam nipošto nije – kako bi se danas moglo pogrešno shvatiti – bio neko stanje duha koje bdije nad civilizacijskim europskim vrednotama u čiju se odbranu nepokolebljivo stalo.U prilog ovoj tvrdnji ide niz poteza demokratskih zapadnih vlada koje su koketirale s hitlerizmom kao mogućom branom od komunističke najeze, koja je kulminirala u 'prodaji' Čehoslovačke 1938 godine, ali i sovjetska koketiranja s Hitlerom čiji je vrhunac rasparčavanje Poljske, 1939. O njihovom sramnom ignorantskom odnosu spram progona

¹ZAVNOBiH - (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine) bio je najviši politički - predstavnički i zakonodavni organ Federalne Države Bosne i Hercegovine.

Jevreja i drugih 'nižih rasa', a potom i samog holokausta do duboko u rat da i ne govorimo. Genuini antifašizam tridesetih bio je svojstven ili ljevičarskim snagama ili naprednim umjetnicima i intelektualcima liberalnih, slobodarskih uvjerenja. Treba pomenuti književnike kao što je Barbuss, Rolland, Bloch i druge koji su održavali antifašističke kongrese u Amsterdamu 1932., Chicagu 1934., u Parizu 1935. godine. Antifašizam nije ništa prirođeno nekom duhu parlamentarnih demokratija, već se razvio nakon prvih bombi bačenih po gradovima Zapadne Europe i to iz probuđenog refleksa nacionalnog patriotism. Isti slučaj je i sa SSSR nakon Staljinovog uništenja internacionalnog lijevog pokreta i njegovog skretanja u velikodržavni imperijalizam. Antifašizam Europe se artikulirao tokom kasnijih ideološko-propagandnih reinterpretiranja. To ga, naravno ne čini danas manje vrijednim, ali on je proistekao iz bolne spoznaje da je Europa, uključujući i njezin sovjetski dio podjednako, zakazala pred nacizmom i fašizmom. Zašto? Možda zato što nacionalistički refleks čija je inačica fašizam u samoj strukturi moderne ideje države.

Istočni i Zapadni antifašizam nastao je tako iz neposredne nužde, on nije neka prethodna ideoleski i vrijednosno suprotstavljeni platforma fašizmu, već je naknadna, nastala 1941. u Atlantskoj povelji. Ne smijemo ga upravo zbog toga smatrati samorazumljivim, jer onda nećemo biti u mogućnosti da prepoznamo fašizam u budućnosti. Taj antifašizam započinje s pokličima na mobilizaciju jer je napadnuta otadžbina. Po tome se Drugi svjetski rat uopće manifestira kao nastavak Prvog svjetskog rata, odnosno kao nacionalistički rat. Iza ideoleskih floskula o europskom antifašizmu, ako pogledamo posljedice Drugog svjetskog rata moći ćemo zaključiti s Tvrtkom Jakovinom, naime, da je „Drugi svjetski rat Europu učinio etnički čišćom, kompaktnijom, puno manje složenom no ikada u povijesti. Česi i Slovaci u svojoj su domovini činili manje od 65% prije rata, a čak 94% nakon“ (Jakovina, 2015: 61). Po tome nije uopće neutemeljeno tumačiti rat u bivšoj Jugoslaviji kao nastavak ili dovršenje Drugog svjetskog rata koji je republike bivše Jugoslavije učinio, da se poslužim Jakovininim riječima, etnički čišćim, kompaktnijim i puno manje složenim no ikada u svojoj povijesti. Dakle, činjenica je da je, kako je to američki filozof liberalne demokratije John Dewey proročki izjavio 1937. godine da bi „međunarodni rat između fašističkih i demokratskih država bio borba između dva suprotstavljeni kapitalizma“ (Dewey u Westbrook, 1992: 511), kojoj se kasnije priključio i sovjetski ideoleski apsolutizam. Prvi i Drugi svjetski rat tako su u suštini bili ratovi za razrješenje nagomilanih protivrječnosti unutar manje više jedinstvenog kapitalističkog sistema“(Mujkić, 2020:119). „Temeljni zadatak Trećeg zasjedanja ZAVNOBiHbio je stvaranje okvira koji će utvrditi dalji put razvitka BiH

kao federalne jedinice, pasu na tom Zasjedanju doneseni važni akti za BiH kao članicu jugoslovenske federacije kao što je konstitucija prve Narodne skupštine Federalne BiH i Zakon o narodnoj vladi na osnovu kojeg je dva dana kasnije, 28.04.1945. godine formirana prva Narodna vlada BiH. Međutim, postavlja se pitanje kakvom je federalizmu ovdje riječ? Socijalistička Jugoslavija se ugledala na sovjetsku federaciju koja se u znanstvenoj literaturi karakterizira kao etnoteritorijalni federalizam. Jugoslavija je istovremeno bila federacija naroda irepublika u kojima su njeni narodi ostvarivali svoja suverena prava na temelju čega su se vremenom kristalizirale dvije suprotstavljene, podjednako etatističke opcije socijalističkog federalizma: unitarističko – centristička za kojusu republičke granice administrativne, i republikansko-federalistička za kojusu republike bile suverene nacionalne države. Obje su bile izvor nacionalizma koji će opustošiti Jugoslaviju nakon demokratskih promjena 1990. Treći oblik socijalističkog federalizma – socijalističko-samoupravni federalizam koji jepolitički subjektivitet spustio na nivo pojedinih radnih organizacija i mjesnih zajednica zamišljen da obesmisli nacionalno pitanje, nije uspio zaživjeti zbogveć ojačanih etatizama. Te federalističke dileme posebno su bile kobne za BiH koja nije mogla biti konstituirana kao nacionalna republika-država“ (Mujkić, 2020: 262-263).

Nemoguće je, a nije ni mudro, iz perspektive današnje hegemonije etnonacionalizma osporavati da je ZAVNOBiH kao genuini revolucionarni konvent u ‘sva tri svoja izdanja’ (1943, 1944. i 1945) obnovio i ujedno okončao, izgradnju bosanskohercegovačke državnosti“. Ali, važna je komponenta te obnovljene državnosti, kako je rat jenjavao, a strukture nove vlasti se konsolidirale, to da je taj proces obnove tekao uporedo i u jednom međusobno prožimajućem, dijalektičkom odnosu s procesom obnavljanja državnosti Jugoslavije. U stvari, može se reći da je uporedo sa zgradnjom jugoslovenske federacije, KPJ² u BiH inicirala i preduzimala nizmjera da se i BiH dalje izgrađuje kao federalna jedinica u sastavu DFJ³, odnosno FNRJ⁴. U tom cilju je već 26.04.1945. godine u Sarajevu održano i Trećezasjedanje ZAVNOBiH.

Međutim, postavlja se pitanje o kakvom je federalizmu ovdje riječ? Bosna i Hercegovina je već ranije, tačnije u godini Cvetković-Maček, 1939, bila predviđena za teritorijalno komadanje između ‘srpske i hrvatske buržoazije’ koja je, nakon višegodina

²KPJ – Komunistička partija Jugoslavije

³DFJ - Demokratska Federativna Jugoslavija

⁴FNRJ - Federativna Narodna Republika Jugoslavija

burnih političkih previranja, ušla u proces unutarnje federalizacije Jugoslavenske kraljevine na etno-nacionalnom principu. Međutim, osim što jezauzela jasan stav o pitanju BiH uz sami rat, a osobito tokom rata na temeljumasovne oružane oslobođilačke borbe, bosanskohercegovačka i jugoslavenska KP je, ne bježeći od suočavanja s nacionalnim pitanjem, izgleda razvijala specifičnu koncepciju federalizma koji bi prevazilazio uobičajeni, ‘buržoaski’ federalistički nacionalni model, odnosno model ‘nacije-države’. Može sereći da seod samog početka NOB prišlo i praktičnom rješavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Umjesto regionalističkog federalizma, KPJ je zastupala jugoslovenskifederalizam, u kojem se mogao obezbijediti nacionalnih suverenitet svih naroda Jugoslavije i uvažavati istorijsko-pravne tradicije pojedinih zemalja. To pitanje KPJ je povezala sa socijalnim problemom. Rješenje nacionalnog pitanja značilo je, ustvari, ukidanje jedne od osnovnih suprotnosti kapitalističke Jugoslavije – neravnopravnih odnosa među njenim narodima tokom dvadesetogodišnje velikosrpske hegemonije i neposredno pred rat započetog sporazumijevanja srpske i hrvatske buržoazije, čija je posljedica, poslije sporazuma Cvetković-Maček, bila i teritorijalna podjela BiH na nacionalnoj osnovi. Dakle, na prvi pogled, ideja federalizma kojeg je razvijala KPJ sastojao se od tri elementa:

1. ideja nacionalnog suvereniteta jugoslavenskih naroda;
2. uvažavanje historijsko-pravne tradicije pojedine zemlje (po ova dva elementa se ova koncepcija malo razlikuje od one ‘buržoaske’); i
3. socijalno ili klasno pitanje koje je, prema viđenju komunista, ključ za rješenje pitanja ravnopravnosti, odnosno neravnopravnosti među narodima, pa i izvornacionalističkih pretenzija. Ovaj ‘klasni dodatak’ buržujskom federalizmu, to jest njegova socijalistička rekонтекстualizacija, ispada za jugoslavenske komuniste u tim početnim godinama presudan za istinski federalizam koji će počivati na ravnopravnosti naroda, odnosno na jednom ispravnom modelu rješenja nacionalnog pitanja, ali, kako će vrijeme pokazati i ključna tačka njegovog neuspjeha.

Uistinu, zajednički sadržilac kompleksnih procesa obnovedržavnosti kako BiH tako i Jugoslavije bila je koncepcija federalizma kojaje dominirala u raspravama oko utemeljenja novih političkih zajednica, ali i raspravama koje će nekoliko desetljeća poslije uslijediti oko razlaza ove složene države. Da je federalizam bio suštinski izraz političkog bića Jugoslavije i njezinih republika svjedoči i korištenje tog termina u svakom od zvaničnih naziva

socijalističke države: Demokratska Federativna Jugoslavija, Federativna Narodna Republika Jugoslavija, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija. Vidimo kako je pri svakom preimenovanju jugoslavenske socijalističke države riječ ‘federativna’ opstajala u njenom zvaničnom nazivu. Uostalom, tokom prvih godina svoje obnovljene državnosti, tačnije do svogaprvog Ustava, BiH se zvanično nazivala Federalnom BiH.

Temeljni zadatak Trećeg zasjedanja ZAVNOBiH onda i nije mogao bitiništa drugo do stvaranje okvira koji će „utvrditi dalji put razvitka BiH ka federalne jedinice“, pa su na tom Zasjedanju doneseni važni akti za BiH kao članicu jugoslovenske federacije, kao što je konstitucija prve Narodne skupštine Federalne BiH i Zakon o narodnoj vlasti na osnovu kojeg je dva dana kasnije, 28.04.1945. godine formirana prva Narodna vlada BiH itd. Budući da paralelno teku procesi obnove državnosti BiH i Jugoslavije treba znati da nije postojala precizna razrada ideje federalizma – osim onih općenitih naznaka koji se odnose na tri pomenuta elementa socijalističkog federalizma koje je sada trebalo precizirati. Iako u Rezoluciji Prvog zasjedanja ZAVNOBiH iz 1943. već stoji da će narodi BiH učestvovati ravnopravno s ostalim našim narodima u stvaranju i izgradnji nove demokratske federalivne Jugoslavije, izuzev ovih pomenutih općenitih federalističkih načela, nije se raspolagalo preciznijim znanjima o odnosima između, naprimjer, organa federacije i federalnih jedinica.

Kako će to bosanskohercegovački narodi ravnopravno s ostalim jugoslavenskim narodima učestvovati procesima političkog odlučivanja na jugoslavenskom nivou? Štaviše, stav iz Rezolucije o ravnopravnom učestvovanju naroda u političkom životu BiH i Jugoslavije mogao bi nas uputiti na jedan jači komunitarni moment unutar federalističke ideje na temelju kojega bismo možda mogli Jugoslaviju predočavati kao svojevrsnu ‘federaciju naroda’ koji su, barem prema ovom stavu iz Rezolucije, ključni subjekti ‘stvaranja i izgradnje’ jugoslavenske federacije. Možemo li zaključiti da je prvobitno ideja federalizma, u stvari, bila ideja etničkog federalizma?

Na kraju, rasprave uoči raspada Jugoslavije, pa i pitanje Republike Srbije upućeno 1991. godine Badinterovoj komisiji otkriva namda je cijelo vrijeme postojalo i jedno komunitarističko, odnosno ‘narodnjačko’ razumijevanje federalizma ‘Jugoslavija kao federacija naroda’ tokom trajanja socijalističke federacije. Da je ‘federacija naroda’ a ne toliko republika, bila vodeća ideja u razumijevanju federalizma, barem u početku novesavezne države, potvrđuje i to, da je „u prvom posljeratnom razdoblju FNRJ i dalje ustavno-pravno bila zajednica ravnopravnih jugoslavenskih naroda, ali centralistički društveno-politički sistem i

statistička ekonombska struktura stvorili su izrazito centraliziranu saveznu državu u kojoj surepublički organi bili manje-više izvršioci odluka vrha federacije⁵. Shvaćanje jugoslavenske federacije kao etničke ostat će sastavnim dijelom imaginarija unitarističko-centralističke opcije koja će predstavljati suparnički blok u političkim previranjima oko razumijevanja Jugoslavijeupće.

Ibrahimagić smatra da je poimanje nacije i naroda bilo ‘dvostruko’: jednom kao naroda u etno-kulturnom značenju: Srbi, Crnogorci, Hrvati, Slovenci Makedonci, a drugi put u njihovom političkom značenju kao naroda (građana) federalnih jedinica: Srbije, Crne Gore, Slovenije, Hrvatske, Makedonije i Bosne i Hercegovine. To je podrazumijevalo multietničku strukturu federalnih jedinica, dakle, pored matičnog naroda-nacije, po kome je federalna jedinica idobila ime, a time i status nacionalne države, u dotičnim federalnim jedinicama su bili i pripadnici naroda-nacija iz drugih federalnih jedinica, ali i pripadnicinacionalnih manjina. Svi su oni zajedno sa matičnim narodom federalne jedinice predstavljali narod te federalne jedinice, kao građane te federalne jedinice, sajednakim građanskim političkim pravima. U prilog tom ‘širem’ tumačenju govori i sama ‘praksa’, odnosno, istovremeno na Zasjedanju na kojem se donosi ova Rezolucija utemeljuju se vrhovna i zakonodavna tijela bosanskohercegovačke republike, odnosno kasnijesvih teritorijalnih jedinica federacije.

Republika je ipak bila taj politički subjekt, a ne narodi kao takvi, koja je predstavljala institucionalni okvir unutarkojega žive i rade narodi i preko čijih institucija učestvuju u političkom životu Jugoslavije. Međutim, dvojnost razumijevanja jugoslavenskog federalizmanje prestajala. Dovoljno je referirati na oficijelni grb FNRJ čijih pet baklji simbolizira pet jugoslovenskih naroda, što sa svoje strane jasno ukazuje na etnički federalizam.

Osvrćući se na te prve federalističke dileme i lutanja nakonferenciji predstavnika nacionalnih delegacija uoči Drugog zasjedanja AVNOJA,⁵ istaknuta je dilema u pogledu položaja BiH od strane onihkoji su na pitanje federativnog uređenja na nacionalnoj osnovi previše kruto gledali. Istaknuta je dilema u vezi s mješovitim nacionalnim sastavom BiH i da kaotakva ne može zauzeti mjesto federalne jedinice, već autonomne pokrajine.

⁵AVNOJ - Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije

Prigovor u pogledu nacionalnog karaktera naše zemlje u primjeni nacionalnognačela dolazio je u vezi sa sovjetskim gledanjem i rješenjem nacionalnog pitanja. Međutim, i sa ovog stanovišta istaknuto mišljenje o autonomnom karakteru BiH podlijegalo je kritici. Autonomne pokrajine po sovjetskomuzoru ulaze u sastav republika, a upravo u tome je bila komplikovanost ovog problema. Uključujući našu zemlju u jednu od dvije federalne jedinice, Srbiju ili Hrvatsku, problem pripadnosti BiH se ne rješava već još više komplikuje.

Mišljenje da se BiH direktno veže za savezne organe i na taj način ostane van okvirapostojećih federalnih jedinica također je odudaralo od sovjetskog uzora, a bilo je i protivno stavu našeg Zemaljskog vijeća. Odluka o federativnoj izgradnji polazi od principa samoopredjeljenja nacija, ali je dopunjena i regionalnim principom i na osnovu njega uvodi BiH u red federalnih jedinica. Iz rečenog vidimo da je dominantna koncepcija federalizma među nositeljima Narodno-oslobodilačkog pokreta i revolucije bila sovjetska, odnosno na koja se razvijala u Staljinovom SSSR, a na temelju Lenjinove koncepcije o pravu naroda na samoopredjeljenje. Sovjetski federalizam bio je u suštini etnoteritorijalni federalizam, pa je u slučaju BiH koja nema nedvojbenoghomogenog etničkog titulara, nadopunjen, ‘regionalnim’ principom, ili, mogli bismo reći, ‘teritorijalnim’ principom, principom kojim se konstituiraju teritorijalne jedinice koje nisu organizirane primarno na etničkom pripadanju – poput američkih saveznih država, ali ne u potpunosti, jer referiranje na BiH sadržavalo je i značajan kulturno-identitetski element, ne etnički nego običajnosni, tradicijski, ukratko historijski koji je počivao napluralističkom principu življenja u različitosti.

Tako na samom početku novejugoslavenske federalne države slučaj BiH predstavlja možda prvi značajni otklon od dominantnog sovjetskog modela kojeg KP želi u početku slijediti, ali i jedinstvenu ‘strukturnu grešku’. Specifičnošću svog rješenja narušila se simetrija federativnog principa po kojem pet jugoslavenskih republika u stvari predstavlja državni okvir za svoje domaćinske etničke narode, nacionalne jedinice, a šesta republika iskače iz tog simetričnog odnosa s obzirom da je definiranakao državni okvir za domaćinske narode – u pluralu. Drugim riječima, državnirazlog pet jugoslavenskih republika razlikovao se od državnog razloga šesterepublike, što je, kako će vrijeme pokazati, šestu republiku učinilo ranjivom, odnosno ‘otvorenom’ za ‘nacionalizaciju’ ili ‘podržavljenje’, ne samo nakon 1990-tih, nego i ranije u istupima partijskih rukovodstava, osobito srpskog. U svakom slučaju, vođeno modelom socijalističkog federalizma Treće zasjedanje ZAVNOBiH vrši političku i

institucionalnu transformaciju ratne Federalne BiH u „narodnu državu republikanskog oblika“ kako kaže:

- Član 1.Ustava NRBiH u kojoj, kako dalje kaže:
- Član 7: „sva vlast proizlazi iz naroda i pripada narodu“ koji učestvuje u političkom životu preko svojih predstavničkih tijela izabranih „na osnovu opšteg jednakog i neposrednog izbornogprava tajnim glasanjem“
- (Član 8). Politički subjekt NRBiH⁶ je građanin
- Član 11. određuje da su „u NRBiH njene narodnosti u svemu ravnopravne“ dok
- Član 14. određuje da „nacionalne manjine u NRBiH uživaju pravo i zaštitu svog kulturnog razvijanja i slobodne upotrebe svog jezika“. BiH je vidimo nasvom početku konstituirana kao republika bez uobičajenih, zavnobihovskih, referenci na etničke partikularne identitete, odnosno kao ‘republika svojihgrađana’ koji konstituiraju njezin narod. U Članu 2. čak se izrekom referira na „slobodnu volju svoga naroda“, u jednini, politički narod, demos,i kaže se dalje „bez razlike narodnosti i vjeroispovijesti“.

Takav jedinstvenpolitički subjekt, kako dalje navodi ovaj član, ujedinjuje se „na osnovu načelaravnopravnosti sa Narodnom Republikom Srbijom, Narodnom Republikom Hrvatskom, Narodnom Republikom Crnom Gorom, Narodnom Republikom Makedonijom i Narodnom Republikom Slovenijom u zajedničku, saveznudržavu – FNRJ. Ali takav ‘republikanski’ oblik sa građanskim subjektivitetom kao da je visio u zraku u zemlji ‘ravnopravnih naroda‘ (Mujkić, 2020: 268). Taj ‘asimetrični ispad’ u prvim godinama nove političke zajednice, zajednice koja u početku pokušava striktno slijediti model ‘prve zemlje socijalizma’, bio shvaćan u kategorijama privremenosti, uz, tadamanje-više realistična očekivanja da će u dogledno vrijeme, kada se ispuneodgovarajući uslovi, ta asimetrija biti korigirana i to u pravcu potvrde simbola od ‘pet baklji’ s jugoslavenskog grba. Polazilo se od stanovišta da u BiH žive samo Srbi i Hrvati i da je zbog njihovogbrojnog odnosa i izmiješanosti nije moguće pripojiti nijednoj od dvije zainteresirane nacionalne jedinice, a niti je moguće izvršiti podjelu i te dijelove pripojitivim jedinicama. Muslimani nisu smatrani kao posebna nacionalna zajednica, već kao potencijalni Srbi ili Hrvati, pa iako se u najvećem dijelu dotele nisu biliizjasnili, prepostavljaljalo se da će se tokom vremena izjasniti i na taj način pitanjenacionalnog karaktera BiH definitivno riješiti.

⁶NRBIH – Narodna Republika Bosne i Hercegovine

Ovo shvatanje temeljilo se na pogrešnoj prepostavci, u stvari na usvojenom buržoaskom shvatanju koje je ranijeformirano, a ovom prilikom nesvesno usvojeno.Ovo očekivanje utemeljeno na, ‘buržoaskom shvatanju’ nacije i nacionalne države izbilo je ne samo po partijskim forumimaveć i u ključnom dokumentu nove socijalističke Jugoslavije u prvom UstavuFNRJ od 31.01.1946. koji priznaje i svojim ustavnim odredbama garantira,,ravnopravnost naroda Jugoslavije – Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca koji, kao i Srbi, Hrvati i Muslimani u BiH, stupaju u novu državnu zajednicu na osnovu prava na samoopredjeljenje uključujući i pravona odcjepljenje“(Babić iOtašević, 1970: 134).

Izostanak Muslimana iz reda‘ravnopravnih naroda Jugoslavije’ te njihovo pojavljivanje uz ponovno nabranjanje Srba i Hrvata u okvirima BiH koja se od republika ovdje jedina izrekom pominje jasno detektira tu ‘sistemsu grešku’ jugoslavenskog federalizma i nejasnoće njegovih značenja. U to vrijeme se „naivno i smiono vjerovalo da je revolucija jednom zauvijek definitivno riješila nacionalno pitanje i da na tom polju društvenih odnosaviše nema i neće biti nikakvih problema. A upravo je to vjerovanje najveća‘greška’ KPJ“(Bilandžić, 1985: 132).

Znači, unatoč „dosljedno i gipko provedenog načela nacionalne ravnopravnosti“ koje je artikulirano i potvrđenona sva tri zasjedanja ZAVNOBiH, unatoč svom političkom subjektivitetu koji je BiH oblikovala revolucionarnim putem, prestanak oružane revolucije iprevođenje BiH u zakonske i institucionalne okvire jugoslavenske federacije označava, moglo bi se reći, početak i svojevrsne desubjektivacije BiH.

Možese reći, da se „tip federalizma prakticiran od 1945. do početka 1960-ih godina, održao na osnovi monolitizma bloka revolucionarnih snaga što ga je stvorio komunistički pokret Jugoslavije“ što je podrazumijevalo i,,dvadesetogodišnju centralizaciju ekonomskih funkcija i ‘društvenog kapitala’ na razini federacije“(Bilandžić, 1985: 393).U tom kontekstu suverenitet republika imao je ‘počasnu’ funkciju kakvu je imao i u SSSR.U kakav se to model sovjetskog tipa ‘zagledala’ mlada komunistička elita Jugoslavije? SSSR je bio prvi državom u povijestikoja je stvorena od etničkih političkih jedinica, dakle jedna etno-teritorijalna federacija koja je, bila pseudofederalna država koja je istovremeno eliminirala politički suverenitet nacionalnosti i garantirala im teritorijalni identitet, obrazovne i kulturne institucije na vlastitom jeziku i promociju domaćih kadrova na pozicije moći. S tim u vezi mogli bismo zaključiti da je barem real-socijalistički period razvoja Jugoslavije period pseudofederacije.

Jugoslavija je bila vesokocentralizirana država doknjene republike nisu uživale relevantan politički suverenitet. S druge strane, republički teritorijalni identitet, obrazovne i kulturne institucije na vlastitom jeziku, izuzev u slučaju Muslimana, kao i promocija domaćih kadrova napozicije moći jeste bila politička praksa. Na ideološkom planu Lenjin je biosvjestan opasnosti koja je SSSR prijetila od velikoruskog nacionalizma. Odjek ovog lenjinističkog pristupa čuo se i u rukovodstvu jugoslavenskih komunista koji su – s pravom – najveću opasnost za mladu državu vidjeli u velikosrpskom nacionalizmu. Po analogiji lenjinovskog rješenja za Ruskurepubliku unutar SSSR koja je išla u pravcu njezine pluralizacije i unutarnjepodjele na autonomne pokrajine i regjone, i Srbija je, na jugoslavenskom planu, doživjela svoju unutrašnju ‘federalizaciju’ na autonomne pokrajine. Ali, nije samo velikosrpski nacionalizam bio na meti jugoslavenskih komunista.

Komunističko rukovodstvo Jugoslavije u vrijeme centralizma, s pravom je opasnost po opstojnost Jugoslavije vidjelo u neravnomjernom ekonomskom, političkom i kulturnom razvoju, pa je, nažalost s manje uspjeha, s ciljem izbacivanja iz ležišta one stare S-H-S hegemonističke matrice, poticalo političku subjektivnost one marginalizirane, ‘nepriznate’ druge jugoslavensketrojke: BiH, Crne Gore i Makedonije, republika sa slabije izraženim nacionalnim identitetima, ali i manje razvijenijim dijelovima Jugoslavije u svakom drugom pogledu. I u tom pogledu slijeden je sovjetski model.

Važan element sovjetskog etno-teritorijalnog federalizma bila je politika nativizacije ili korjenizacije. Riječ je o procesu konsolidacije nacionalnosti na tri načina. Riječ je o „podršci maternjem jeziku, stvaranju nacionalne inteligencije i političke elite i formalno institucionaliziranje etniciteta u državni aparat“ (Mujkić, 2020: 271). Ova institucionalizacija je tokom 1920-ih u mladoj sovjetskoj državi doslovno značila fizičku izgradnju cijele infrastrukture nacionalne države tamo gdje je nikada u pravom smislu riječi nije ni bilo – doslovno jeto bila izgradnja zgrada skupština, vlada, zgrada nacionalnih opera, pozorišta, biblioteka, ustanovljenja akademija nauka itd. Osnivanje kulturnih nacionalnih matica, opet, izuzev u slučaju Muslimana, mreže univerziteta, akademijai naučno-istraživačkih instituta, poticaj i razvoj lokalnih elita u svim a osobito u one tri podređene jugoslavenske republike potvrđuje ovaj pristup. U odsustvu proletarijata i značajnijeg sloja inteligencije, kako u SSSR tako i u mladoj FNRJ, nositelj republičkih državotvornosti postaje partija. KP je bila surogat-proletarijat, ali isto tako i surogat-nacija.

Državotvorna izgradnja republika kako u SSSR tako i u FNRJ praćena je masovnom industrijalizacijom. Do 1960-ih, većina republika SSSR postalo je ‘nacionalnijim’ u karakteru, ne samo demografski, već politički i kulturno. Da su se vrlo slični procesi nacionalizacije dešavali i u FNRJ, odnosno SFRJ potvrdit će i niz događaja i procesa kao što je ‘Maspok’ koji se mogu iščitati u ‘nacinalnom’ kodu. Dakako, ovdje semora primjetiti, da socijalistički federalizam nije za cilj imao stvaranje klasične, buržoaski koncipirane nacije, već socijalističke nacije. U stavovima klasika marksizma stav prema nacionalnom pitanju je više instrumentalne prirode. Da bismo dospjeli do internacionalizma proletarijata naša polazišna tačka je kapitalistički poredak čiji je politički izraz nacionalna država. Lenjin će zaključiti da je „obrazovanjenacionalnih država, koje najviše zadovoljavaju zahtjeve modernog kapitalizma, tendencija svakog nacionalnog pokreta. Najdublji ekonomski faktori ugraduju ka tome, i zato za cijelu Zapadnu Evropu – još više: za cijeli civilizanski vijet – tipično, normalno za kapitalistički period jeste nacionalna država“ (Lenjin, 1976: 88). Samo ona – a ne neki imaginarni prostor – može poslužiti svojim kapitalističkim razvojem za nastanak klasne borbe.

Međutim, šta sedešava sa zemljama u kojima se desila socijalistička revolucija – Rusija i Jugoslavija – a koje nisu pratile uobičajeni kapitalistički razvoj? Staljin jera zvio svoj pristup kroz teoriju ‘socijalističke nacije’ kao „teorije o ‘naciji novog tipa’“ u kojoj „polazi od toga da naciju u kapitalizmu stvara buržoazija, jer su u njenim rukama sredstva za proizvodnju, a u socijalizmu država, jer je ona opunomoćenik društva, to jest radničke klase, da upravlja sredstvima za proizvodnju“ (Kešetović, 1978: 71). Dakle, država – njen aparat i politički mehanizmi – zaduženi su za stvaranje socijalističke nacije baš kao na primjeru prvih godina nove Jugoslavije koje se, ne bez razloga, zovu godinama etatističkog socijalizma.

Ovakav oktroirani politički proces mogao je dovesti samo do fetišizacije države i stvaranje političkih elita koje će, u povoljnijim uslovima, zaigrati na kartu nacionalizma, što smo imali prilike vidjeti krajem 1980-ih, pa su institucije ‘socijalističke nacije’ s pravom bile ‘subverzivne institucije’. Međutim, ovakav socijalistički federalizam mogao je funkcionirati naneproblematičan način u etatističkom okruženju kome su snagu davali revolucionarni zanos, vanjski neprijatelj, prijetnje Istočnog i Zapadnog bloka, kada su se nacionalna pitanja mogla ‘premazivati’, odnosno reinterpretirati obrascima socijalističke ideologije.

Da, što se tiče uređenja međunarodnih odnosa, odnosa karaktera federacije, početne razlike u SKJ pojavile su se već potkraj 50-ih godina i od tada su se produbljivale sve dojasne polarizacije na unitarističko-centralističke snage i snage koje su zahtijevale reformu

federacije, federacije koja je bila utemeljena na staljinističkom principu ‘socijalističke nacije’ i bila, manje-višeprazna ljuštura. Napuštanje ‘sovjetske’ paradigme otpočeto još 1948. godine moralo je zahvatiti i rekonstrukciju socijalističkog federalizma. Namjesto centralizirajućih tendencija, najprije s koncepcijom socijalističkog samoupravljanja, do izražaja dolaze ‘decentralizirajuće’ tendencije shvaćene kaoproces ‘produbljivanja socijalističke demokratije’ s ciljem poticanja i jačanja samouprave najširih narodnih masa što je nužno vodilo k vraćanju političkog subjektiviteta ne samo federalnim republikama, već i lokalnim komunama, a posebno radnim organizacijama. Razračun s ‘etatizmom’ i centralizmom 1966. godine otvorio je demokratske procese koji će kulminirati amandmanima iz 1971. godine. Ovo vraćanje stvarnog subjektiviteta na niže instance federacije posebno je odjeknulo u BiH. Razračun s birokratsko-etatističkim snagama u zemlji doveo je do demokratizacije sredinom 60-ih godina kojije proširio mogućnost da se i muslimanska nacija potpunije iskaže u kulturi, politici, nauci, itd. procesi su intenzivirani.

Partija je konačno potkraj 60-ih godina definitivno prilikom popisa stanovništva 1971. godine kazala: ‘Muslimani su nacija’. Ovo reappropriiranje političkog subjektiviteta republike išlo je paralelno s njenim ekonomskim razvitkom i jačanjem. U razgovorima oko amandmana iz 1971. koji će značajno rekonstruirati jugoslavenski socijalistički federalizam na tekočinama samoupravljačkog sistema, predstavnici SKBiH na liniji daljnog jačanja subjektiviteta i suvereniteta te republike kao zajednice Muslimana, Srba i Hrvata oštros kritizirali sve češće pretenzije srpskih i hrvatskih hegemonista prema BiH. Podržali su politiku puneravnopravnosti u odnosima među članicama federacije.

Rukovodstvo BiH bilo je jedinstveno i držalo je situaciju u svojim rukama. SKBiH energično je razvijaoproces nastajanja bosansko-hercegovačke državnosti uopće, a u tome posebno ipriznavanje muslimanske nacionalnosti. Nositelj subjektiviteta socijalističkog samoupravnog federalizma, pak nije ni federacija niti pojedinačna republika već ‘osnovna organizacija udruženog rada’ čime se potpuno destruiraju ostaci buržujskog shvaćanja državnosti. Ova ideja je artikulirana u Ustavu iz 1974., a potom i Zakonu o udruženom radu iz 1976. bila „klasno najradikalnija, jer ukupnu ekonomsku i političku vlast dodjeljuje udruženim radnicima. ‘Stara’ parola ‘Tvornice radnicima’ dopunjena je parolom ‘Sav dohodak radnicima’. Ostvareni dohodak uvijek i u svim oblicima svog kretanja i lokacije pripada OOUR-ima, čiji radnici neposredno i putem svojih delegata o njemu odlučuju, čime isključuju vlast države i paradržavnih organa i tehnosstrukturete banaka i ostalih ‘otuđenih’ centara“ (Bilandžić, 1985: 446). Oslonjena na OOUR, s jedne i mjesnu zajednicu, s druge strane, ova

radikalna socijalistička doktrina dovela je do, pred kraj sedamdesetih godina 20. stoljeća, jakorazgranatog sistema institucija, organa i samoupravnih tijela s nekoliko milijuna izabranih radnika i građana. Socijalistički samoupravni federalizam na taj način distancirao se kako od buržujskog tako i sovjetskog federalizma. Njegova osnovna ideja počivala je u transferu moći nasamom mjestu rada? Zašto je radno mjesto uopće važno? Zato što je mjestomoći, upravo mjesto proizvodnje i raspolaganja kapitalom i to je jedino pravomjesto odlučivanja. Da je to tako, imamo potvrdu i danas u hegemonijskom neoliberalnom poretku: i tamo se ključne odluke donose, ne u parlamentima vladama, već na ‘samom mjestu rada’ – u uskim grupama investitora, špekulanata kapitala, dakle, upravo tamo na samom izvoru moći. Kao što je u Jugoslaviji bila praksa da se odlučuje po važnim partijskim forumima koji su efektivno raspolagali kapitalom i moći da ga alociraju prema svojim potrebama i interesima. Samoupravljačko odlučivanje imalo je suprotnu intenciju, naime, da ostane u bazi, unutar većine koje s velikom lakoćom mijenjaju svoje predstavnike – delegate. Estatističko, bilo na nivou federacije, bilo na nivou republike, odlučivanje je bilo elitističko, dok je samoupravljačko egalitističko, jer omogućava da svi neko vrijeme obnašaju kontrolu i nadzor, odnosno, prema Lenjinovim riječima, potrebno je omogućiti da „svi neko vrijeme budu ‘birokrati’ i da stoga niko ne bi mogao postati ‘birokrat’“ (Mujkić, 2020: 271). Takav pristup potkopava samu svrhu države kao mehanizm klasnog ugnjetavanja, ili države kao izraza ‘nacionalnog bića’ potičući autonomiju pluraliteta samoupravnih formi i drugačije forme ‘federiranja’.

Dakle, kada govorimo o procesima političke izgradnje zajednice samoupravljanje, prema zamislima Kardelja i Tita, nudilo mnogo širu – radikalno širu - demokratsku osnovu od one buržujske, ali i one sovjetsko-socijalističke, to jest statističke, s krajnjim ciljem transformacije društva u asocijaciju slobodnih proizvođača. Ovaj pristup bi nacionalna pitanja dodatno obesmislio jer su otvoreni putevi da se radnička klasa svakog naroda inarodnosti u republikama, pokrajinama, i, na određen način, u federaciji organizira kao dominantan upravljač u procesima sve većeg i sve šireg područtvljavanja rada.

Međutim, ono što je uslijedilo nakon donošenja novog ustava a potom i Zakona o udruženom radu svelo se na to da su odluke formalno donosila samoupravna tijela, a faktički su odlučivali centri partijsko-državnog kompleksa iza ‘zatvorenih’ vrata. Skora smrt vođa revolucije, Kardelja 1979., a Tita 1980. samo je pogoršala stanje i odvela zemlju u pravcu etatizma odnosno održavanja jednog hibridnog društvenog sistema „u kojem je odlučujuću

ulogu u upravljanju društvenim razvojem imao partijsko-državni kompleks i s relativno malomsamoupravnom autonomijom OUR-a, bez razvijenog tržišnog mehanizma ibez razvijenog planiranja“. (Mujkić, 2020: 275). Stoga se možemo složiti s izvornom komunističkom perspektivom, s početka teksta, naime, da je socijalno ili klasno pitanje koje je, nažalost, prekasno formulirano kada se socijalističko samoupravljanje uključilo u ustavnetemelje države, ključ za rješenje pitanja ravnopravnosti, odnosno neravnopravnosti među narodima, pa i izvor nacionalističkih pretenzija. Kriza – ekonomski i politički - koja je uslijedila nakon Titove smrti je etatističke oligarhije po republikama usmjerila ka rehabilitaciji nacionalističkog sentimenta. Taj sukob se ne može samo iscrpiti tumačenjem spora između centralizma ifederalizma, ili kao sukob dva etatizma – savezne države, s jedne i etatizmapojedinačnih republika, s druge strane.

Centralisti su bili neizostavno zagovornici ‘federacije naroda’ i za njih su republičke granice bile samo administrativne naravi, dok su ‘federalisti’ zagovarali suverenitet republika kao ‘nacionalnih država’. Ono što karakterizira posljednje desetljeće postojanja socijalističke Jugoslavije bila je neka vrsta ‘policentričnog etatizma’ koji je u prvi plan isturio nacionalno-republičke političke elite. Jedan od njihovih pripadnika bio je i mlađahni Slobodan Milošević, tada član Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije koji je na 18. sjednici togu tijela 1984. godine, u maniru po kojem će kasnije ostati upamćen u historiji ovog dijela svijeta, odrešito zaključio: „Mi se moramo oslobođiti kompleksa unitarizma, minemamo razloga ni pred kim da povijamo glavu“. U situaciji federalizma kao ‘pluralizma državno-teritorijalnih inacionalnih interesa’ republići koja nije počivala na nacionalnom-državnom razlogu, kakva je bila SRBiH, više nije bilo mjesta“ (Mujkić 2007: 2).

Nedugo zatim, nakon samo osam godina započeta je agresija na Bosnu i Hercegovinu, sa svim vojnim potencijalima koje su finansirali svi narodi i narodnosti bivše nam države, a govornik je završio na „smetljiju historije“, kao i mnogi njegovi istomišljenici prije i kasnije

2.3.Etika gradaštva – sa akcentom na vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu

Svjedoci smo velikih promjena u današnjem vremenu i to na svim razinama života, od geopolitičkih i gospodarkih, do idejnih i moralnih. Velika obećanja u kojima će se uživati, trebala su osigurati navedene promjene, a zapravo su se pojavile samo krize, i to mnoštvo kriza na svim životnim razinama: kulturnoj, ekonomskoj, nacionalnoj, obiteljskoj i onoj najtežoj-etičkoj.

Možemo istaknuti da je ideja političke modernosti izražena na jezgrovit način u Hegelovoj *Filozofiji prava*. Ona se tiče „razvoja univerzalnih principa pravde opravdanih takvim društvenim uslovima pod kojim svaki subjekt može percipirati slobodu drugog kao preduslov vlastitog samoostvarenja“ (Mujkić, 2015: 11). S obzirom da se društvena i politička modernost odnose na stvarne pojedince i zajednice, utoliko je za Hegela bila važna *čudorednost*, običajnost – 'način na koji se stvari u određenoj zajednici obavljaju, rade' – jer preko nje može se objasniti na koji način je objektivitet morala u saglasnosti s autonomijom osobe, proklamiranom slobodom individuma. Ona, da bi uopće imala nekakvog smisla, mora dospjeti u odnos s djelovanjima i razumijevanjima zajednice.

U tom odnosu univerzalni moralitet individuma mora poći od partikularne običajnosti u kojoj živi, od njenih pravila, obrazaca djelovanja. Tako naprimjer, da bi razumio neki moralni princip, recimo, 'pokloniti pažnju blagostanju drugoga', individuum mora biti u stanju pozvati se na konkretnе institucije, uloge, običaje vlastite kulture. To je stoga jer realitet u kojoj individuum provodi određeni moralni princip nije 'priroda' već sasvim konkretna društvena zajednica unutar koje se naročiti univerzalni princip treba konkretizirati. Na taj način običajnost se 'posreduje', 'reflektira'. U djelu *Between Facts and Norms*, Jurgen Habermas opisuje proces modernizacije situacijom kada „namjesto religijskih ili metafizičkih samo-interpretacija, historija i njena interpretacija postaje medij u kojem kultura i narodi pronalaze svoju samopotvrdu“ (Habermas, 1996: 96).

Običaji i konvencije postaju na taj način 'poopćene' jer, premda postupci i djelovanja rezultiraju iz ljudskih interakcija, principi dužnosti, prava koja u njima 'prepoznajemo' su univerzalna i tako potpuno neovisna od konkretnih ljudi koji učestvuju u takvoj interakciji. Istovremeno moral i sloboda bivaju posredovani s obzirom da samo običajnosna sfera može dati, kako Honneth zaključuje, „čvrstu osnovu za uživanje proširene slobode“, jer je ona sastavljena od „elementarnih oblika intersubjektivne koegzistencije“ (Mujkić, 2015: 12).

Kroz takva međusobna posredovanja društvena zajednica postaje zajednica 'uzajamnog priznanja', a univerzalni principi pravde postaju kontekstualizirani.

Nove autoritativne norme i vrijednosti tako postaju okviri za intersubjektivno djelovanje. Modernizacija izaziva javnu apropijaciju tradicije u prvom licu množine. Tokom XIX stoljeća, posttradicijijski identitet najprije je preuzeo definitivni oblik pod tjesnom povezanosti između historicizma i nacionalizma. Rasprave iz tog doba stavljaju jasno do znanja da se od sučeljenih strana očekuje da svjesno odaberu kontinuitete na temelju kojih žele da žive, tradicije s kojim žele raskinuti ili nastaviti. Pojmovi kontinuiteta i diskontinuiteta pokazat će se jako važni za razumijevanje proizvodnje ovog nacionalnog prvog lica množine. Modernistička politička transformacija zajednice tiče se onda samo-razumijevanja čudoredne zajednice u novim univerzalnim principima pravde i slobode. Rezultat tog razumijevanja je moderna država-nacija. Ovakvo samorazumijevanje u modernoj političkoj zajednici najčešće se realizira kroz neku ideološku perspektivu koja naturalizira društvene odnose. Rezultat tog samorazumijevanja je naročiti oblik političke subjektivacije koju uvijek artikulira 'subjekt' s povlaštene pozicije: obično politička elita.

Predmet ovog MA rada jesu konkretni, ali različiti historijski modeli političke subjektivacije kao rezultata prodora moderniteta u sferu običajnosti bosanskohercegovačke pluralne zajednice. Ključno pitanje političke subjektivacije glasi: Kako ono što je na razini običajnosti trajalo duže vrijeme posredovati i artikulirati u moderni politički princip? Običajnosni element – paradoksalno – opstaje i danas uprkos ratu, zločinima, uprkos višedesetljetnom diskriminatornom poretku i proizvođenju podjela. U nacionalističkim predodžbama taj se običajnosni element potire, ignorira, smatra se 'vještačkim', 'komunističkim' projektom koji je trebao odumrijeti s komunizmom.

U stvari, ono što se u BiH pokazuje kao vještačko je nacionalizam koji diskurzivno, institucionalno, ali kad zatreba i nasilno, u tkivo običajnosti ubrizgava odijeljeni nacionalitet zamišljen među elitama mahom izvan ove zemlje, pa je njegova posljedica ne samo nasilje nad običajnošću pluralnog života, već i raskorjenjivanje zamišljene svoje grupe iz ove pluralne isprepletenosti. Raskorjenjivanje je učitavanje i institucionalno prilagođavanje hibridnoj običajnosti kakva je razvijena u diskursu integralističke etnonacionalističke ideologije. Ovdje će u grubim crtama pokušati izložiti neke značajke te bosanskohercegovačke običajnosti.

U svojoj studiji o bosanskom kulturnom identitetu Andrew Wachtel opaža kako se u Bosni, kroz historiju, „jedna civilizacija izgrađivala direktno na vrhovima one prethodne, mijenjajući površinske oblike, ali ostavljajući netaknutim unutrašnje odnose. Sada, u ovisnosti kako to neko želi interpretirati, taj proces može se shvatiti kao primjer radikalnog diskontinuiteta ili zadivljujućeg kontinuiteta“ (Wachtel, 1998: 163). Promatrano iz perspektive modernog nacionalističkog imaginarija, Bosna je 'nemoguća' država zbog tog svog radikalnog diskontinuiteta.

Međutim, s druge strane, postoji nedvojbeno, ako je vjerovati Wachtelu, jedna važna dimenzija, dimenzija 'unutrašnjih odnosa', naročitog kolektivnog iskustva koje, izgleda, ostaje izvan domašaja modernističkih državotvornih procesa u posljednjih dvije stotine godina. Primjer jednog takvog unutrašnjeg iskustva i odnosa, osjećaja zajedničkog stanovnicima Bosne svih konfesija Wachtel nalazi u Andrićevom tekstu. Analizirajući njegovu *Travničku hroniku* Wachtel ukazuje kako su „Travničani s početka XIX stoljeća (muslimani, kršćani i jevreji) svijet interpretirali statički“. U stvari, autor naglašava, „*vanjski svijet jedino što im je mogao ponuditi je promjena, a promjena, prema njihovom shvaćanju, uvijek je promjena nagore*. Stoga, historija, barem ona koja bilježi tzv. važne ljude, datume i događaje, je beskorisna“ (Wachtel, 1998: 163-164).

U ovakovom stavu lokalnog stanovništva možemo detektirati kontinuitet sa srednjevjekovnim bosanskim plebejskim prijezirom prema vanjskom, političkom svijetu velikaša odakle nam dolaze samo nevolje, prijeziru prema historijskim zbivanjima koja samo uz nemiruju 'tok stvari'. Andrić ovaj stav razvija u *Travničkoj hronici*, kad kaže za Travničane: „Nego ovo hleba i ovo dana, šta je kome ostalo, da se pojede i da se poživi u miru ... a bog da nas sačuva od slave, od krupnih gostiju i velikih događaja“ (Andrić, 1967: 15).

Imajući u vidu da je neka 'anti-historijska' perspektiva neke društvene zajednice nemoguća, ovaj tragični patos i njegova 'anti-historijska' perspektiva mogla bi se razumjeti kao tragična strategija putem koje su se obezmoćeni, obični stanovnici bosanske provincije, nosili sa stvarnošću prepunom radikalnih historijskih mijena koje su neminovno izvana dolazile, oličene u dolasku konzula Francuske, Napoleonove Francuske koja je simbol tog radikalno novog, modernog političkog svijeta. Kao strategija, ona je naravno bila osuđena na neuspjeh, jer je modernost došla, prevrnula i višekratno opustošila taj svijet koji su jedino znali. Wachtel zaključuje: „Bilo kakvo nacionalno jedinstvo koje je Andrić mogao zamisliti za ovu zemlju nije se moglo zasnovati na nekoj zajedničkoj socijalnoj, religijskoj ili političkoj

osnovi, jer nijedne nije bilo. Namjesto toga, ono se temelji na zajedničkom stavu prema partikularitetima nacionalne historije, zajedničkom svjetonazoru koji se proteže preko vremena, prostora, etničkih grupa u kojem je norma *stasis* unatoč svim izvanjskim pojavama koje ukazuju na suprotno“ (Wachtel, 1998: 171).

Dolaskom moderniteta, većina balkanskih naroda nije imala značajnije snage – riječ je o uglavnom brojčano malim narodima – za projekte nacionalne integracije ili unifikacije. Jedinstveni jezički supstrat bosanskog, srpskog, hrvatskog, crnogorskog jezika štokavskog narječja koji je u imaginaciji intelektualaca prve polovine XIX stoljeća (Vuk Karadžić, Ljudevit Gaj) služio kao podloga za projekte nacionalnog oslobođenja u samom svom začetku se nasukao na geopolitičku činjenicu podijeljenosti između dvije imperijalne sile kao i na kulturno-identitetsku činjenicu unutarnje religijske fragmentiranosti i izmiješanosti. Zatečeni 'miletii' koji su trebali postati 'nacija' ili 'nacije' bili su preveliki da bi bili progutani od strane većih nacija, a izgleda premaleni – ne samo brojčano, nego i u ekonomskom smislu, jer ne postoji koherentan buržujski sloj, a u kulturnom smislu da i ne govorimo jer je neobrazovanost i nepismenost bila frapantno visoka – da bi otpočeli s nacionalno-integracijskim procesima.

U svojoj knjizi *Derviš i smrt* Meša Selimović daje nevjerovatno precizan opis tog raspolučenog stanja, bosanskog *stasis-a*, na pragu moderniteta koje je 'ni-tamo-ni-ovamo' koji je jedan od važnih običajnosnih momenata tadašnjeg bosanskog stanovništva: „*Šta smo to onda mi? Lude? Nesrećnici? – Najzamršeniji ljudi na svijetu. Ni s kim istorija nije napravila takvu šalu kao s nama. Do juče smo bili ono što danas želimo da zaboravimo. Ali nismo postali ni nešto drugo. Stali smo na pola puta, zavezknuti. Ne možemo više nikud. Otrgnuti smo, a nismo prihvaćeni. Kao rukavac što ga je bujica odvojila od majke rijeke, i nema više toka ni ušća, suviše malen da bude jezero, suviše velik da ga zemlja upije. S nejasnim osjećanjem stida zbog porijekla, i krivice zbog otpadništva, nećemo da gledamo unazad, a nemamo kud da gledamo unaprijed, zato zadržavamo vrijeme, u strahu od ma kakvog rješenja. Preziru nas i braća i došljaci, a mi se branimo ponosom i mržnjom. Htjeli smo da se sačuvamo, a tako smo se izgubili da više ne znamo ni šta smo. Nesreća je što smo zavoljeli ovu svoju mrtvaju i nećemo iz nje. A sve se plaća, pa i ova ljubav*“ (Selimović, 1977: 419).

Buđenje nacionalne svijesti tokom XIX stoljeća – kao dio širih kontinentalnih emancipatorskih modernističkih procesa – zazivalo je stvaranje nacionalnih država među balkanskim intelektualnim i političkim elitama usred balkanskog isfragmentiranog etničkog arhipelaga. Poziv na stvaranje države-nacije postao je značajan segment općeg procesa

'europeizacije' koja je u ovom dijelu kontinenta bila shvaćena kao poziv na stvaranje etnički homogenih nacionalnih država s dominantnim, 'domaćinskim' etničkim narodom po kome se država obično nazivala. Takav 'poziv' malim narodima u jednom izuzetno etnički izmiješanom regionu nije mogao proći bez nesporazuma, preklapanja granica zamišljenih nacionalnih prostora, ali potom i brutalnih procesa etničkog 'razlučivanja', nasilne redistribucije stanovništva po etničkoj osnovi koji, s manje ili više intenziteta traje do današnjeg dana. Procesi 'državotvorstva' na ovakvom području 'osuđeni su' na stalnu 'nedovršenost', na stalnu konfliktost zbog 'neraščićenih računa', nanesenih nepravdi uz istovremenu izloženost ili podložnost instrumentalizacijama i manipulacijama velikih sila čije geopolitičke silnice stalno preoblikuju ovaj prostor.

Jozo Tomasevich ovaj 'južnoslavenski' prostor opisuje sljedećim riječima: „Okupacija osvajanjem i kolaboracija uz nju, stoljećima je česta pojava u povijesti svih južnoslavenskih naroda. Razlog leži u činjenici da su svi mali u odnosu na susjede, ali i u geopolitičkome smještaju na Balkanskome poluotoku, gdje su se našli na putu širenja velikih carstava, velikih religija, te suprotstavljenih kultura i ideologija. Tako je ondje oduvijek bilo snažnih i slabih sila, pobjednika i pobijeđenih, a suradnja u uvjetima okupacije bila je sredstvo koje je poraženoj strani davalo mogućnost da preživi, da se prilagodi, čak i da se okoristi zadanim okolnostima“ (Tomasevich, 2010: 11).

Europeizirajući, modernizirajući, nacionalno-emancipirajući projekti na takvom prostoru, osobito u kontekstu slabo ili nimalo razvijenog buržujskog sloja koji je u većem dijelu Europe odigrao integrativnu državotvornu ulogu, doveli su do onoga što se obično podrazumijeva pod 'balkanizacijom' u savremenom diskursu, dakle do pojave 'malodržavlja' ili 'sitnodržavlja' (*Kleinstatterei*), državica i državotvornih pokreta međusobno sučeljenih i krajnje neprijateljski nastrojenih, na kraju, doveli su do etničkih čišćenja od onih dijelova stanovništva koji se nisu uklapali u 'državotvornu' ideju domaćinskog naroda.

U tom smislu balkanizacija se može razumjeti kao europeizacija u svom opresivnom obliku ili čak kao kratka rekapitulacija ranije okončanih državotvornih procesa u Europi. Premda, prema današnjem liberalno-demokratskom 'pravorijeku' možemo, kako to kaže John Gray, tvrditi da kulturna izmiješanost predstavlja „normalno stanje čovječanstva“, mnoge takve zajednice i prostori (recimo Srednja i Istočna Europa na početku XIX stoljeća) su naprosto nestali s lica europskog kontinenta pred naletima nacionalizma, odnosno kao rezultat djelovanja „modernističkih naciottvornih pokreta“ (Gray, 2010: 14).

Bilo kako bilo, s dolaskom XX stoljeća cijeli jedan prostor od Baltika do Jadrana i Crnog mora s bogatim pluralističkim nasljeđem i diverzitetom, s takvim 'malim brojevima' i izloženošću geopolitičkoj vjetrometini, morao je biti reartikuliran u modernističkim terminima i institucionalno transformiran u novo uspostavljenim modernim političkim okvirima nacionalne države.

Kako je modernitet uz neizbjježne ishode koje diktiraju kapitalistički proizvodni procesi dospio poput plimnog vala na Balkan, ova reartikulacija nije mogla biti izražena u nekom čudorednom, moralističkom vokabularu. To je morao biti modernistički vokabular koji će biti u stanju da se nosi s procesima agresivnog nacionaliziranja i apropijacije modernog principa nacionalnog državotvorstva. Ovaj težak zadatak ponovnog osmišljavanja pluralnog nasljeđa bosanskohercegovačkog prostora u modernističkim terminima predstavlja je poseban izazov za intelektualce i političku elitu od početka XX stoljeća, pa u određenom smislu sve do današnjeg dana. Kako ponuditi modernističku političku artikulaciju takvog jednog kompleksnog prostora. Kako je već ranije rečeno, Wachtel smatra da moderna refleksija Bosne može biti artikulirana ili u terminima 'diskontinuiteta' ili pak u terminima 'kontinuiteta'. Za nacionalističko državotvorstvo dominantna je perspektiva 'diskontinuiteta' koji joj omogućuje da Bosnu vidi kao 'praznu zemlju' za svoja državotvorna posezanja.

S obzirom da stvari s nacionalističkim poimanjem stoje poprilično jasno i jednoznačno, ovdje, želim se usredotočiti na pokušaj razumijevanja čudorednog principa koji proističe iz 'kontinuiteta' odnosno iz kompleksne društvene pluralnosti ove zemlje. Kako dakle u modernom političkom vokabularu artikulirati nešto kao 'stasis', nešto što je u čudorednom smislu izraslo iz dugotrajnog kolektivnog iskustva „paradoksa da je na jednoj teritoriji koju karakterizira kako vertikalno tako i horizontalno jedna permanentna mješavina civilizacija i utjecaja, a čiji su stanovnici uvjereni da se nikada ništa ne mijenja“ (Wachtel, 1998: 171). *Stasis* najprije znači 'stajanje', 'mirovanje', 'stajalište'. Ne bismo smjeli prebrzo ovdje zaključiti da to onda znači i neku vrstu 'bezinteresnog stajanja po strani', neki, kako se to obično lako iorjentalistički pogrešno zaključuje – fatalizam, prepuštenost usudu, 'šta bude bit će'. *Stasis* je istovremeno i 'stajalište', odnosno 'svjetonazor' pa je kao takav nužno i dispozicija prema određenoj vrsti djelovanja prema stvarnosti, upravo 'čudoredni' moment naloga po kojem se 'ovdje stvari rade tako i tako, na taj i taj način'. Znači nije i ne može biti u 'stasisu' riječ o pasivnoj izloženosti vanjskim nadražajima, već govorimo o tipu postupanja, načinu djelovanja, naročitom nošenju sa stvarnošću.

Imati svjetonazor znači imati dispoziciju, odnosno znači istovremeno i djelovati na neki naročiti način. *Stasis* u Bosanaca ima i svoju kolokvijalnu varijantu unutar koje se na jedan stereotipski način ovi ljudi predstavljaju kao neuobičajeno tvrdoglavci (ili ako je vjerovati brojnim vicevima o Bosancima, kao 'glupi'). Naprotiv, to jednostavno znači, Wachtel poentira, „da se ljudi opredjeljuju da ne primjećuju kako se stvari mijenjaju“ (Wachtel, 1998: 166).

'Opredjeliti se da ne primjećuješ' iskustveni je uvid koji je istovremeno i kognitivan i praktičan, čudoredni tip djelovanja bremenit slojevima značenja. Opredjeliti se da ne primjećuješ kao stav prema svijetu utemeljen na 'negaciji' nije neka pasivnost, fatalističko prepuštanje – kako nije srpska i hrvatska nacionalistička ideologija – već se radi o naročitom tipu konstrukcije objekata spoznaje, jednakoj kao što je nacionalistički stav opredjeljenje da primjećuješ sve, svuda i na svakom koraku (razlike, naprimjer), u svakoj riječi ili postupku drugoga i sebe. „Ako ovdje uključimo Pierre Bourdieua i *stasis* možemo čitati kao naročiti *habitusk* koji je uvijek konstituiran u djelovanju i orientiran prema praktičnim funkcijama. Dakle, *stasis* je praktičan odnos prema svjetukoji izravno upravlja riječima i djelima. Da bismo izbjegli svako metafizičko pa potom i svako eventualno ideološko 'naciotvorno' razumijevanje stasisa, treba reći da *stasis* kao *habitus*, prema Bourdieuovim riječima treba razumjeti kao: proizvod historije koji proizvodi individualna i kolektivna djelovanja – još više historije – u skladu sa shemama koje je generirala historija.“ (Bourdieu, 1993: 479-480).

On osigurava aktivno prisustvo prošlih iskustava koja, nataložena u svakom organizmu u obliku shema percepcije, mišljenja i djelovanja, imaju tendenciju da garantiraju 'ispravnost' djelovanja i njihovu konstantnost kroz vrijeme i to pouzdanije od bilo kojeg formalnog pravila ili eksplicitne norme. Sistem dispozicija – sadašnja prošlost koja nastoji da se održi u budućnosti kroz svoje reaktiviranje u slično strukturiranim djelovanjima, unutarnji zakon kroz koji zakon izvanjskih nužnosti koji se ne može reducirati na neposredna ograničenja iznova upotrebljava – princip je kontinuiteta i regularnosti koje objektivizam vidi u društvenim djelovanjima bez da je sposoban da ih razumije.

Tako bi se mogla razumjeti neprekinuta nit kontinuiteta naročite bosanske običajnosti koju nacionalistička refleksija ne želi razumjeti, odnosno njezinu početnu negaciju redovno želi interpretirati kao dokaz diskontinuiteta i time joj odreći naročito postojanje. Taj diskontinuitet se onda u nacionalističkoj imaginaciji – pansrpstva ili panhrvatstva, a u posljednje vrijeme i nekog panosmanizma – nastoji ispuniti 'pravim' narodnim kontinuitetom,

običajnošću koja dolazi izvan Bosne. Stasis kao naročiti habitus, najprije su komunisti uz rat i tokom samog Drugog svjetskog rata uspjeli prepoznati i politički artikulirati kao 'kontinuitet', kao samosvojan, naročiti „sistem generativnih šema“ (Bourdieu, 1993: 482), a danas se na njemu lomi 'građanska opcija' koja nikako da ponudi njegovu naročitu artikulaciju u vokabularu političkog modernizma koji bi prevazilazio formulaciju sročenu na zasjedanjima ZAVNOBiH-a. Ova nužna artikulacija, sa svoje strane, treba prikladni održivi i 'izdrživi' okvir koji će omogućiti nastavak ili reprodukciju tih naročitih uslova proizvodnje ovog habitualnog oblika, odnosno stvaranje partikularnog političkog okvira koji će reflektirati univerzalistički zahtjev moderniteta i tako isposredovana podržati razvoj ovakve moderne političke zajednice u njezinom kompleksnom pluralitetu i društvenosti.

Nacionalistička perspektiva, vidjeli smo, temelji se na koncepciji diskontinuiteta, odnosno koncepciji nedostatka iole smislenog habitusa (BiH 'čita' tome u prilog kao 'vještačka', 'kolonijalna' 'komunističko-ideološka' tvorevina). Tako je 1930-tih, a potom i od 1990-tih pa do danas, dakle tokom perioda dominacije paradigme 'države – nacije' ova perspektiva usredotočena na demontiranje elemenata običajnosti i nametanje, čak oružanim putem i uz pomoć ratnih zločina, uslova za proizvodnju odjelitog 'etnonacionalnog društvenog života'. Ta tendencija mogla bi malo više svjetla baciti na zastrašujući razmjer destrukcije i neprijateljstva upravo u 'miješanim sredinama' uz obavezni početni napad s paravojnim formacijama iz inostranstva. Ako se pak razumije kao jedan izdrživi generativni princip, a ne kao znak pasivnog stajanja po strani, stasis onda otkriva i svoje dodatno značenje, koje bih posebno volio osvjetliti, kao „ustranak, buna, politički prekret, stranačka borba, svađa, nesloga, prepirkica, strančarenje“ (Majnarić, Gorski, 1989: 384). Opet će to biti komunisti koji će s izbjijanjem oslobođilačke borbe znati, istina postupno i ne bez početničkih, mahom tvrdokorno-ideološki motiviranih grešaka, prepoznati taj 'pobunjenički' potencijal bosanskog 'stasisa' i ostvariti prostor za stvaranje jednog plauzibilnog modela političke samouprave. Opet će, na žalost, građanisti današnjice, ostajati slijepi za tu važnu pokretačku dimenziju unatoč njenim naznakama. Komunisti će ostati do sada jedini koji su ispravno razumjeli i instrumentalizirali taj 'dijalektički' potencijal spora, strančarenja, nemira, općenito konflikta koji leži u srcu kompleksne bosanskohercegovačke društvenosti.

Model političke subjektivacije koji su u obje svoje varijante – revolucionarnoj i samoupravljačkoj – predložili trebao bi poslužiti kao osnov za promišljanja imaginativnog građanskog modela političke subjektivacije koji bi podrazumijevao *proizvodnju*

subjektivitetâ(pl.) uz pomoć autonomnih krugova društvene saradnje, bez nasilne uniformnosti, nasuprot dominantnim modelima političke subjektivacije koje Hard i Negri nazivaju *subjektifikacijom* kao obliku etnoidentitetske homogenizacije, koju karakterizira kontinuirani napor vladajuće etnonacionalističke klase da što je moguće više reducira ekspresivne i kolaborirajuće singularitete unutar zadatih mjera – identitetski narativ – *zapovjednog nacionalnog Subjekta*“(Mujkić, 2015: 11-31).

2.4.Bosanska etika je sačuvala civilizacijski hod

S pravom možemo istaći da je na našem bosanskom tluobitovala ljudska riječ i ljubav prema civilizaciji još od davnina. Ovdje se govorilo i prenosilo da se na iskušenjima poznaju junaci, tako je i bosanski čovjek, da li naviknut uvijek na nedače, u pravom momentu i trenutku teških iskušenja znao i umio pokazati ljubav i respekt naspram svakom zlu i nedaći, uzdignuti se na više civilizacijske nivoe života i postojanja. Tako je sve trajalo kroz vrijeme, od davnih vremena kako je pero bilježilo do dan danas. Posebno je vrijedno izdvajiti neke događaje i ljude iz vremena agresije na našu zemlju, i oni bi bili najbolje ogledalo i pogledalo na te ljudske i civilizacijske vrijednosti.,,Kao što je, od proglašenja nezavisnosti Bosne i Hercegovine, a reklo bi se i od Balkanskih ratova 1912. godine, pa i mnogo ranije, u Bosni sve na velikim iskušenjima, tako je isto i bosanskom etikom. To, naravno zabrinjava ali nikako ne smije da obeshrabri. Naprotiv, to treba svakog Bošnjaka, prije svega, ali isto tako, i za bosanskog Srbina, Hrvata, Jevreja i pripadnike svih ostalih naroda koji žive u ovoj državi, da bude alarm da u sadašnjem i svim budućim vremenima i svojim životima brane onaj dobri duh starih Bošnjaka, da brane one osnovne etičke, kulturne i moralne vrijednosti koje su kroz vijekove krasile bosanskog čovjeka.Zato, onu pravu bosansku etiku sa svim njenim univerzalnim vrijednostima treba braniti sa svim raspoloživim sredstvima, zarad dobra Bosne, zarad dobra svih njenih naroda, nikako jednog, Jer, i bosanska etika, kao i Bosna i Hercegovina kao nedjeljiva cjelina se mora braniti kao okvir i opšte dobro svih njenih naroda“ (Adrović, 2020:83-84).

Gоворити и писати о етици, било којег погледа и сфере људског дјелovanja на овим просторима у ово ново vrijeme, а непоменути предсједника Алију Изетбеговића, било би „писање у празно“. У најтеžим trenucima i vremenima on je znao izgovoriti velike riječi, ukazati na prave vrijednosti i reći istinu pred cijelim svijetom koji i nije baš držao do istine, правде и обећане ријечи. „Видите, Бог нас је ставио на велика iskušenja. Klali су нас, ubijali су

naše žene i djecu, rušili naše džamije, a mi nećemo da ubijamo, nećemo da ubijamo žene i djecu, nećemo da rušimo crkve. Mi to nećemo, jer to nije naš put, iako se dogodi ponekad neki slučaj. Ovdje ima i vojnika i ja koristim priliku da im to kažem, a treba to ponekad prenijeti i svima nama ovdje i drugdje: mi ćemo pobijediti zato što poštujemo i tuđu vjeru, i tuđu naciju, i drugo političko uvjerenje, i što pokušavamo da budemo u ovoj teškoj nevolji demokrate, tj. ljudi na svom mjestu. A rušiti tuđe bogomolje, to je uostalom, nama izričito zabranjeno (Izetbegović, 1999: 228).

Zahvaljujući toj zabrani i danas su u Srbiji, kojom su vladali Turci četiristo godina i koji nisu bili baš blag narod, ostali Dečani, Gračanica, Sopoćani. Ostali su netaknuti jer je tako pisalo u Knjizi koju mi poštujemo. Pisalo je da se to ne smije činiti i ljudi su se toga pridržavali. Pa i mi, kad poštujemo i kažemo da hoćemo da poštujemo crkve i tuđa uvjerenja, postupamo ne samo po najboljim tradicijama jedne evropske demokratije, onoga do čega je svijet polahko napisavajući kroz historiju došao, nego poštujemo direktno i doslovno naredbe naše Svete knjige koja kaže da se tako što ne može raditi. A to je i zalog naše pobjede. Mi ćemo pobijediti, ako Bog da, upravo zato što ćemo se držati nekih zakona. Držat ćemo se tih zakona, a zakoni su uvijek sračunati na dužu stazu. Zakone su pisali ljudi koji dalje vide. Ljudi koji pišu zakone, zakonodavci, počev od Likurga pa nadalje, upravo su oni koji najdalje vide. A kad su ti zakoni još Božji, onda je sasvim sigurno da je to nešto što prelazi prostor i vrijeme.

Ponekad vam se čini da upravo u tom momentu treba da napravite neko nasilje, a zakon to zabranjuje. Ja ponekad imam problema sa našom vojskom. Kažu: oni su nama to uradili, zašto da mi njima ne vratimo? A ja im kažem da se drže zakona i prepuste dalje stvari svome toku. Na kraju krajeva, mi pripadamo narodu koji vjeruje da treba da radi i da se bori, a da rezultat nije u njegovim rukama. Jer, ljudi ne upravljaju historijom. Bog upravlja historijom i bit će onako kako Bog kaže. Veliki ruski pisac Tolstoj napisao je dvije hiljade stranica svog romana da bi dokazao upravo ovu tezu koju sam sad rekao. Ne upravljaju ljudi historijom. Bog upravlja historijom, a ne vi, ne vi nekakvi velikani, Napoleoni, Aleksandri i tako dalje. Vama se to samo čini. A ono što mi treba da činimo to je – da se borimo i radimo na najbolji način, to jest po svojoj najboljoj savjeti i umijeću. Naravno, to što Bog upravlja historijom ne znači da mi sad treba da sjedimo kod kuće i čekamo da se stvari odvijaju kako hoće. Naprotiv, naređeno nam je da u toj historiji budemo aktivni, da se borimo držeći se nekih zakona i obaveza. Mi treba da se borimo, a šta će na koncu ispasti mi to ne znamo. Historija u stvari i jeste priča o događajima nepredvidljivihstvari. Niko nije uspio da je

predvidi. Ako se malo bavite time, pa upoređujete šta je neko predvidio da će se dogoditi, vidjet ćete da se redovno prevario. Sjećam se da sam prije nekih sedam-osam godina kod Kundere, genijalnog pisca, pročitao ovu rečenicu: „Moja zemlja izgubila je slobodu za dalnjih trista godina.“ Vidite, on je osamdesetih godina vjerovao da će komunisti vladati još trista godina Češkom. Oni nakon toga nisu vladali ni tri godine. To je rekao genije i – genije se prevario. Hoću da kažem da je historija nepredvidljiva i da ona ima neke svoje tokove. Mi smo u njoj poput riba u vodi. Riba ne vlada vodom. Mi smo uronjeni u tu historiju. Mi treba da činimo u toj historiji najbolje što znamo i možemo, a kojim će tokom ona ići, to nije u našim rukama“ (Izetbegović 1995: 27-29).

TREĆI DIO

3. ETIČKE VRIJEDNOSTI OČUVANE I U VRIJEME AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU

Etika nam pokazuje put kako se treba ostvariti kao čovjek pri čemu se stavlja naglasak da jedino znanost može, nasuprot samovolje, pokazati put ispravnog ljudskog djelovanja, jer umjesto da čovjek u svom svakodnevnom životu luta i djeluje mimo svoje ljudske biti, etika ga usmjerava prema dobru. Kroz historiju Bosne i Hercegovine prof. Mujkić u svojoj knjizi „*Mi građani etnopolisa*“ kaže : „Ne postoji zasebita, odjelita historija Bošnjaka, bosanskih Srba i bosanskih Hrvata. Kako napraviti historiju jedne od grupa a da se ne dotiče druge dvije, tako precizan „naučni“ skalpel koji bi vješto iskružio historiju željene grupe iz cijelog kompleksnogkeana različitih međuljudskih interakcija koje su tvorile i tvore društveno tkivo Bosne i Hercegovine još nije izmišljen (Mujkić, 2007: 96).

Takve parcijalne, odjelite historije, mogu biti samo ne-bosanske i kada je taj pristup u pitanju, etnopolitika bosanskih Srba i Hrvata našla je naizgled jednostavno rješenje – njihovi mladi učit će historiju Hrvata iz Hrvatske odnosno Srba iz Srbije, u skladu s etnopolitiziranim nastavnim programima, čime će stvoriti, za generaciju ili dvije, sve preduvjete za potiranje svoje kulturne – bosanske – osobitosti. Mikroidentiteti bosanskih Srba i Hrvata svoj historijski smisao mogu imati samo unutar historije Bosne i Hercegovine. Taj ispražnjeni historijski prostor koga se dobrovoljno odriču etnopolitike bosanskih Srba i Hrvata vješto će iskoristiti i prisvojiti bošnjački etno-historičari“(Mujkić 2007: 96).

Period agresije na Bosnu i Hercegovinu će biti jednog dana samo djelić opće historije ovih prostora i nije početak historije kako se ponekad čini ovim našim generacijama koje smo mi svjedoci i savremenici. Ona jest „početak“, ali početak jednog novog razumijevanja svijeta i mjesta u društvu naroda iz bliže i daleke „zemlje“. Ovo vrijeme jeste početak shvatanja i pisanja istine, bolne istine koja još kod dobrog dijela Bošnjaka „nestvarna i neprihvatljiva“ ali je ipak fakat koji je dokumentovan i potvrđen na više načina, kako je opisuje prof. Ibrahimagić u svojoj knjizi „Dejton – Bosna u Evropi pravna suština Dejtona“. (Ibrahimagić, 2001: 31). Francuska je tajno prosljeđivala Beogradu – top secret – strogo povjerljive informacije prije i u toku NATO napada na Jugoslaviju 1999. Britanija i Kanada su opetovano osućećivale vojnu intervenciju NATO – a koja je trebala da zaustavi masakr u Bosni.

Grčka i Kipar su pomagali u finansiranju Miloševićevog režima i razbili su NATO embargo na Jugoslaviju. Britanija i Francuska su nastojale da blokiraju uticaj Njemačke na Balkanu, pomažući Srbiju. Zapadne sile su sudjelovale u uskraćivanju nezavisnosti Crne Gore. Talijanska socijalistička vlada odigrala je ključnu ulogu u održavanju Miloševićevog režima, kojem je prijetio bankrot, uloživši stotine miliona dolara u Srbiju. Rusija i Ukrajina su prekršile embargo Ujedinjenih nacija, snabdijevajući Srbiju naftom, oružjem i vojskom.

Američki prokonzul za Balkan Richard Holbrooke, pomagao je u legitimiranju i podupiranju Miloševićevog režima. Drugim riječima, svijet bi saznao o dugoj, prljavoj i ciničnoj sagi zapadnog nastojanja da sačuva Miloševićev režim i time zadrži balkanski status quo. Svijet bi, također, saznao o sramotnom rekordu UN u Bosni i Hercegovini, koji je stavio – nadgledanje mira – ispred spašavanja ljudskih života i zaustavljanja zločina protiv čovječnosti. Isto tako, svijet bi saznao o politici ublaženja, koju je predvodio Lord Owen i kanadski Miloševićev zastupnik, Luis MecKenzie“ (Ibrahimagić, 2021: 27).

3.1.Nacija i građanska Bosna i Hercegovina

Omer Ibrahimagić postavlja pitanje. Ko je suvereni (državni) politički narod u Bosni i Hercegovini? Jesu li to Bosanci – državljeni Bosne i Hercegovine, kao njeni građani ili su to svaka za sebe sve tri etno-kulturne zajednice. Bošnjaci – muslimani, Bosanski Srbi – pravoslavci, Bosanski Hrvati – katolici. Kako će „građani“ postati građani ako neće da prihvate „bosansku naciju“ kao početak ove savremene priče, sve hoće da budu samo neće da budu bosanci u rođenoj zemlji Bosni i Hercegovini. Prihvataju da budu ničiji i svačiji samo ne svoji na svome, jedan momenat u historiji ove zemlje koje bi se zastidio i bosanski stećak kada bi mogao da „progovori o vremenu i ljudima“ koji su prošli pored njega kroz vrijeme, htjeli su da budu i jugosloveni ali samo da ne budu bosanci.“ (Ibrahimagić, 2001: 147).

Bosna i Hercegovina predstavlja zemlju koja je središte kultura, naroda ali i civilizacija koji su nastali iz religija, a one dominantno oblikuju religije. Međureligijski odnosi odnose se na cijeli društveni život Bosne i Hercegovine. Krajnje društveno odgovorno jeste uhvatiti tu temeljnu religijsku dimenziju Bosne i Hercegovine, detaljno se upoznati sa njom, te se odgovorno odnositi prema njoj. U međureligijskim odnosima Bosne i Hercegovine ima osnova i za strah od pesimističke Huntingtonove perspektive označene kao sukob civilizacija koja visi iznad cijelog čovječanstva kao Damaklov mač.

Poznati politički pisac iz Švajcarske Urs Altermatt pokušao je dati teorijsko naučno obrazloženje fenomena naroda i nacije. Evo šta on piše: Tamo gdje se nacionalna svijest mogla oformiti na jednoj već postojećoj državi, pojam nacije bio je političke prirode. Nacija je identična s državljanstvom. U SAD, u Francuskoj i Švicarskoj državljanji se izričito-voluntaristički izjašnjavaju za zajedničku političku zajednicu... U njemačku naciju spada onaj ko govori njemački i ko potječe iz njemačke kulture. U Njemačkoj o državljanstvu odlučuje rodoslovje, a ne mjesto rođenja. Nasuprot tome, u Francuskoj je tlo odlučujuće. Francuz je onaj ko je rođen na francuskom tlu. Narodnosno-kulturni pojam nacije Nijemaca ima za posljedicu da u narod spada i onaj ko stanuje izvan državnih granica. Nasuprot tome, na Zapadu Evrope i u SAD razvijen je jedan politički pojam nacije, koja ističe subjektivni momenat. Odlučujući kriterij tamo se sastoji u tome što narod ima vlastitu vlast, polaže pravo na ljudska prava za sebe i zahtijeva osnovna politička prava. Naciju sačinjava zajednička država. Time se otvara mogućnost da se nacionalna država odredi teritorijalno. Ko spada u naciju određeno je time što stanuje na teritoriji ove a ne one države. Evropskoj uniji je potreban politički ispunjen identitet. Ona se može osloniti samo na jednu Evropu koja sebe definira politički, a ne etničko-kulturalno.

Prema međunarodnom pravu, ako se primjeni njemački model nacije, pripadnici drugih etnija u jednoj državi bili bi dijaspora njihovih matičnih nacija, a ako se primjeni američki, francuski ili švajcarski model, sve etnije u dotičnoj državi bi bile jedinstven državni politički narod (nacija), ne dovodeći u pitanje kulturni identitet tih etnija. Kako u Bosni i Hercegovini pomiriti multikulturalnost koja daje različit vjerski i kulturni identitet njenim trima narodima, sa političkim pojmom nacije-državljana koja ima pravo na državu po evropskom modelu: DRŽAVE NACIJE. Bosna i Hercegovina je tipičan primjer različitosti i raznolikosti. Raznolikost Bosne i Hercegovine se osjeća na cijeloj teritoriji države gdje god krenemo od juga prema sjeveru kao i od istoka prema zapadu. Raznolikost se ogleda naročito u kulturnim, etničkim i vjerskim segmentima. Ove različitosti bile su kroz historiju veoma često kamen spoticanja, smutnje među narodima, a i uzrok ratnih sukoba.

Multikulturalizam u Bosni i Hercegovini je zbilja prisutan i pozitivan onda kada se na njega ne obraća pažnja. Ideja multikulturalizma u Bosni i Hercegovini je naročito isticana početkom rata, međutim u posljednje vrijeme imamo situaciju u kojoj je došlo do promjene paradigme razumijevanja kulturnih razlika., „Nekada se multikulturalizam shvatao kao jedno

mnoštvo različitosti, a sada se shvata kao življenje jedne zajednice pored druge. Postoje različite teorije i različiti zaključci, hipoteze o multikulturalizmu u Bosni i Hercegovini. Jedna od takvih teza jeste i ta da postoji jedinstvena kultura, jedinstven kulturni identitet koji možemo nazvati bh. identitet. Ono što se također propagira jeste to da postoji odvojeno bošnjački, hrvatski i srpski identitet ali da se oni međusobno trebaju poštovati jer su međusobno povezani i prožimaju se“ (Repovac, 2006:7). Iako je multikulturalizam kao ideal usklađenog suživota različitih kulturnih ili etničkih skupina unutar kulturno pluralnog društva fenomen koji prati razvoj ljudske kulture od početka njezina nastanka tek je posljednjih godina postao predmetom teorijskog razmatranja i praktičnog bavljenja. Multikulturalizam je osvjetljen kao problem u kontekstu zahtjeva za emancipacijom ranije marginaliziranih kultura nacionalnih i etničkih manjina kao i zaštite od kulturne asimilacije od strane dominantne većinske kulture. Altermatt kaže: Multikulturalna društva kao političke državnosti mogu preživjeti jedino ako im uspijeva da kulturne i političke identitete razdvoje jedne od drugih. Zato ima primjer Švajcarska, SAD, Malezija, Belgija, Španija i dr. Zemlje. Rukovođeni time, takav model razdvajanja kulturnog i političkog identiteta u Bosni i Hercegovini, predložila je (1997) Grupa za strategiju Centra za međunarodne odnose i strateške studije Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, prema sljedećem: „Znajući da ljudi nisu samo objekt historije, te da se osvješćenom državnom i kulturnom politikom mogu suoblikovati povjesni procesi. Svjesni da reverzibilni povjesni procesi nisu mogući i da nije moguća obnova povjesno prevladanih koncepcija kakve su bile koncepcije bošnjaštva u 19. stoljeću. Respektirajući negativna iskustva sa jugoslovenstvom kao nacijom koje nije imalo historijsku podlogu. U potrazi za novim oblicima svebosanske svijesti koja će, kao materijalna snaga, voditi reintegraciji običajnog, duhovno-kulturnog i socijalno-psihološkog života u BiH kvalitativno novoj sadržini. Uviđajući kakve sve još neslućene, još neiskušane potencijale nosi država BiH, u svom neovisnom obliku, u oblikovanju svebosanske svijesti.

Polazeći od svjetskog (Amerike) i evropskog iskustva oblikovanja država-nacija u državama različitih etnokulturnih (Belgija), i jezičkih grupa (Švajcarska). Mišljenja smo: Potrebno je definirati bosansku naciju prema evropskom modelu države-nacije proizašle iz historijskog imena (srednjovjekovne) bosanske države (identitet prema drugima), ne dovodeći u pitanje postojeći identitet etno-kulturnih zajednica ili grupa Bošnjaka, Bosanskih Srba i Bosanskih Hrvata, konstituiranih po religijskoj pripadnosti (identitet spram sebe)“ (Ibrahimagić, 2001:147-149).

3.2.Etika kroz Dejtonski mirovni sporazum

Nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma kojim je zaustavljen rat u Bosni i Hercegovini, još uvijek u njoj nije uspostavljena politička i ekonomска stabilnost. Možemo istaći da bosanskohercegovačko pluralno društvo nema zajedničku viziju političkog jedinstva, te samim tim onemogućava uspostavljanje političke zajednice. Političke elite koje su u postratnom razdoblju oblikovale javne politike, posve različito razumiju državnost Bosne i Hercegovine. Predstavnici tri konstitutivna naroda djeluju temeljem etnonacionalnih odrednica. U praksi to znači da srpski entitet nije zainteresiran niti za načelnu raspravu o mogućim modalitetima promjene Dejtonskog mirovnog sporazuma. To sasvim jasno ukazuje da u tamošnjem javnom diskursu pojam političke zajednice ne postoji, osim naravno u Republici Srpskoj gdje se entitet doživljava kao zasebna politička zajednica. Kako kaže prof. Mujkić u svojoj knjizi *Mi građani etnopolisa*, „Danas gotovo da možemo govoriti o jednom procesu formiranja cijele mreže dejtonske ideologije koja uspostavlja svoje strukture moći, na specifičan način uređuje ekonomске i kulturne odnose namećući sebe kao prirodnu datost „prirodnu vrstu“. Još gore, ovi vladajući normativni obrasci u svim sferama društvenosti počeli su u značajnoj mjeri ometati „normalni puls“ pluraliteta interakcija u samom društvu obesmišljavajući ih.

Dejtonska ideologija danas ima smisla samo sama sebi i svojim akterima, etnopolitičkim poduzetnicima: etničkim političarima, naučnicima, poslovnim mešetarima i svojim međunarodnim sponzorima.“ (Mujkić, 2007:93). „S tim u vezi teško je u Bosni Hercegovini izričito tvrditi da postoje tri različite, odjelite kulture, kao supstancije, kao stvari u svijetu, premda je cijela mreža etnopolitičke moći angažirana oko njihove produkcije. Etnopolitički poduzetnici odrješito će tvrditi da u ovoj zemlji postoje tri različite kulture, pa će se čak pozivati na povelju UN-a o ljudskim pravima da svoju zasebitu kulturu zaštite. Dovoljan je jedan površan uvid u gradivne elemente kulture – jezik, historija, umjetnost, tradicija, konfesija – da se problematizira kruti etnopilitički stav o postojanju različitih kultura, odnosno da se vidi da je riječ koja pretendira da označava odjelitu kulturnu grupnost primijenjena preširoko.“ (Mujkić, 2007: 95) Također, prof. Mujkić se pita šta je sa historijom? „Ne postoji zasebita, odjelita historija Bošnjaka, Bosanskih Srba i bosanskih Hrvata. Kako napraviti historiju jedne od grupe a da se ne dotiče druge dvije; tako precizan naučni „skalpel“ koji bi vješto iskružio historiju željene grupe još nije izmišljen. Takve parcijalne, odjelite historije, mogu biti samo ne-bosanske i kada je taj pristup u pitanju,

etnopolitika bosanskih Srba i Hrvata našla je naizgled jednostavno rješenje – njihovi mladi učit će historiju Hrvata iz Hrvatske odnosno Srba iz Srbije, u skladu sa etnopolitiziranim nastavnim programima, čime će stvoriti , za generaciju ili dvije, sve preduvjete za potiranje svoje kulturne – bosanske osobitosti. Mikroidentiteti bosanskih Srba i Hrvata svoj historijski smisao mogu imati samo unutar historije Bosne i Hercegovine.“ (Mujkić, 2007: 96) Dalje se prof. Mujkić pita šta je sa tradicijom i konfesijom ? Dakako da tu nailazimo na razlike, ali od prestanka osmanlijskog „milet – sistema“ one su u sferi koja se u savremenim društvima naziva privatnom, u sferi onog što Whitehead naziva „svojim samstvom“. Skrb o njima u javnoj sferi preuzimaju vjerske institucije i kulturno umjetnička društva, obrazovne institucije (etnologija, antropologija) i muzeji, a nikako ustavni principi. Čak se u Bosni i Hercegovini i sama ta tradicija koja proizvodi razlike u svom značajnom dijelu sastojala od jedne sofisticirane običajnosti koja je nalagala da se razlike konfesionalne prirode rezerviraju za intimu doma (Mujkić, 2007: 97).

U Bosni se sve do 1990. godine smatralo nepristojnim manifesno isticati svoju vjersku pripadnost, osobito na „trgu“, u javnom prostoru komunikacije i trgovine. Danas je „nepristojno“ svoju vjersku pripadnost držati u svom domu, asvoje poglede na javne i političke probleme individuum treba da zadrži u kući i daje, ponajčešće u formi frustracija, dijeli sa svojim prijateljima. Dakle, u Bosni i Hercegovini ljudi su na dubinski način izmiješani – govore jedan jezik koji nazivaju na različite načine, dijele istu historiju i isti ekonomski prostor, dijele isti „životni prostor“ kulturno, tradicionalno, pa ako se hoće i konfesionalno – historija obiluje primjerima prelaska braće i rođaka iz jedne u drugu konfesiju u svrhu očuvanja imetka – da ni u kom plauzibilnom smislu ne možemo govoriti o različitim kulturama koje tobože „jedna-uz-drugu“, paralelno kohabitiraju, „konsociraju“ u Bosni(Mujkić 2007:95).

Politička zbilja ili da je nazovemo „igre bez granica“ oduvijek je bilo vulkansko tlo života, vruće, usijano, nestabilno, dinamično i „prljavo“ nije li tako? Zarije Seizović postavlja pitanje. Da li se šta promjenilo i nakon dvadeset i jednu godinu poslije ?“ (Seizović, 2017: 9). Dvadeset i jednu godinu nakon potpisivanja i stupanja na snagu Općeg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini.

Dejtonski sporazum, politička situacija u BiH nije poboljšana. Temeljna postignuća sporazuma – zaustavljanje rata i izgradnja države – ne mogu se poreći, ali, sam sporazum nije uspostavio stabilnu političku zajednicu tri konstitutivna naroda i ostalih građana, spremnu i sposobnu da se uhvati u koštac sa brojnim izazovima koje nosi put u euro-atlantske integracije.

Uprkos njegovim evidentnim ceremonijalnim postignućima u oblasti zaštite ljudskih prava pojedinaca, cjelokupna politička arhitektura BiH zasnovana je na principu ekskluzivne etničke reprezentacije tri konstitutivna naroda, a na štetu prava pojedinaca, što, de facto, predstavlja temeljni nedostatak državnih i entitetskih institucija i uzrok je njihove nefunkcionalnosti. Dominantibh. Etno-nacionalni narativi koji deriviraju iz etnički zacementiranih misaonih matrica kreću se od zahtjeva za dosljednom primjenom – implementacijom i poštivanjem sporazuma, do zahtjeva za njegovom revizijom, pri čemu se uvijek govori o promjeni Dayton, a misli se na promjenu Ustava – Aneks 4 sporazuma. Sasvim je jasno da se može mijenjati jedino taj Aneks jer predviđa unutrašnje mehanizme vlastite izmjene, a sam sporazum spada u međunarodne mirovne sporazume – ugovore koji se ne mogu mijenjati – taj presedan otvorio bi mogućnost da se traži revizija Versajskog i drugih mirovnih ugovara što bi bio svojevrsni – nonsens.

Sistemska greška Daytonskog sporazuma bila bi sljedeća: ukupan ustavno-pravni i politički sistem BiH je zasnovan na anahronom, nigdje viđenom principu – jedna država – dva entiteta – tri naroda, koji je ojačan čudnom kategorijom – konstitutivnih naroda, koji, su, navodno, državotvorni dok ostali građani to nisu. Ovakvo pravno-političko stanje i antisistem zapravo su negacija prava, pravne države, pravne sigurnosti i jednakosti svih građana BiH pred zakonom, dok politički sistem države odlikuje permanentno generisanje diskriminacije i neravnopravnosti građana u oblasti osiguranja i zaštite ljudskih prava, posebno u sferi političke participacije – institucionalna diskriminacija po pitanju pasivnog biračkog prava – „nekonstitutivnih“. Opisano stanje jasno se detektira od vrha države do lokalnih zajednica. Institucionalnu diskriminaciju razotkrivaju i presude Europskog suda za ljudska prava u predmetu – Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine, kao i kasnije presude u predmetima – Zornić i Pilav.

Kako stvari zaista stoje, kakav je zaista Daytonski mirovni sporazum, koje su njegove dobre a koje loše strane, gledano iz perspektive iz koje se jedino na njega može i gledati – iz ugla države Bosne i Hercegovine i dobrobiti svih njenih građana, bez obzira na etničko, vjersko ili koje drugo porijeklo, političko uvjerenje ili kakvu drugu afilijaciju. Taj ugao gledanja detektira važna dostignuća ili dobre strane Daytonskega mirovnog sporazuma – a unutar njega i Ustava BiH. Prije svega, sporazum je zaustavio oružani sukob na području BiH i reintegrirao i rekonstitucionalizirao potpuno dezintegriranu i dekonstitucionaliziranu državu, koja se, tokom sukoba, bila „razbila“ na tri teritorijalne cjeline i tri politička, vojna, policijska, pravosudna i upravna sistema sa svim obilježjima državnosti – sem međunarodnog subjektiviteta. Nadalje, sporazum je formirao centralne organe državne vlasti čiji je spektar kasnije proširivan odlukama Ureda Visokog predstavnika za BiH. Na kraju i najvažnije, sporazum je afirmirao državno-pravni kontinuitet ranije SR Bosne i Hercegovine kao subjekta međunarodnog prava, predviđajući, da na osnovu sporazuma, ona i dalje postoji pod nazivom Bosna i Hercegovina sa modificiranom unutrašnjom strukturom“ (Sezović, 2017: 7-11).

Također, Mustafa Spahić je “mislio” o “rodnom listu” svoje zemlje Bosne u svojoj knjizi „Zemlja bez rodnog lista“, s pravom: „*Prosto nevjerovatno, neshvatljivo i neprihvatljivo zvući činjenica da dva politički organizirana naroda u BiH, bosanski Srbi i bosanski Hrvati, na kraju dvadesetog stoljeća odbijaju inicijativu člana Predsjedništva Alije Izetbegovića o prirodnosti i neminovnosti usklađivanja entitetskih ustava – RS i Federacije sa Ustavom BiH prema kome su u Preambuli sva tri naroda i svi građani u BiH ravnopravni, konstitutivni, ustavotvorni, slobodni građani i politička bića najviše i najorganiziranije zajednice, odnosno države Bosne i Hercegovine.... Odbijanje bosanskih Srba i bosanskih Hrvata da svi građani, narodi na svakoj stopi BiH budu konstitutivni, ravnopravni, slobodni i politička bića, jeste vraćanje svijetu robovlasništva, antičkog polisa, srednjovjekovnim getima, te negacije međunarodnog pravno-političkog poretku, Povelje UN-a o univerzalnim ljudskim pravima, hiljadugodišnjeg duha i bića Bosne, odnosno negacije BiH kao države i Bošnjaka kao naroda.*“ Odavde se može „misliti“ o stvarnim uzrocima i akterima sporosti građanskog „rodnog lista“ savremene Bosne i Hercegovine, a nastavak (etno)građanskog „života“ (Spahić 2001: 32).

Kako promišlja Edin Šarčević u knjizi „Ustav iz nužde“: „Nijedan bosanskohercegovački političar nije bio niti jest spriječen da govori u svoje ime. On može, kako je to već uobičajeno u razvijenim demokratijama, političke probleme apsoluirati kao pitanja koja stoje u neposrednoj vezi sa državom, on može prakticirajući ustavnu lojalnost

svoje djelovanje prilagođavati odbrani ustavnih vrijednosti ili univerzalnih državnopravnih principa evropskog kulturnog kruga. U dejtonskom modelu takva politička kultura ne postoji. Odlučujući politički stavovi se u pravilu prikazuju kao stavovi jednog naroda, vlastite frustracije se pripisuju narodima i producira se uvjerenje da se upravo u nosiocu javne vlasti svaki put otjelotvoruje interes jednog naroda. Razumije se da takav obrazac ima svoje korijene u ustavnom pravu i da je više nego izvjesno da će se kriminal općenito, a posebno politički kriminal, prezentirati svaki put kao napad na jedan narod, eventualno na njegov entitet. Etnički definirani čovjek tako uopšte više nije autonoman kao čovjek, on je posve reduciran na svoju etničku pripadnost. On čak nema autonomiju da podliježe kazni i da mu se potom neutralno sudi po kaznenom pravu. Tako nastaje osnova za stravične povrede ljudskih prava, koje je doživio Balkan, etnički definiran čovjek također više nema ni dostojanstvo kao čovjek, on ima „dostojanstvo“ samo kao pripadnik neke etničke skupine“ (Šarčević, 2010: 36-37).

O ovom elementu se mora voditi računa kada se raspravlja o aktuelnom ustavnom uređenju BiH. Ako se već hoće potražiti alternative postojećem ustavu, on se, zapravo, stalno mora imati pred očima. Jer, pitanje konkretnog ustava jest uvijek i pitanje konkretnog identiteta. A ono se pred zahtjevom za konsolidacijom iscrpljenog ustavnog modela mora postaviti i kao pitanje identiteta državljanstva i države. Identiteta, da. Ali, kakve države?. Riječ je dakako o Bosni i Hercegovini ustrojenoj prema modelu Aneksa 4 Dejtonskog mirovnog sporazuma“ (Šarčević 2010: 36 i 37).

3.3. Etičke prepostavke i načela građanstva budućnosti

Savremeni život je nemilosrdan, hoće uspravan hod ili ćemo postati „ovisnici“ tuđih želja i prohtjeva, namjera i planova. Tako je i sa odredbama međunarodnog mirovnog sporazuma – Daytonskog sporazuma. Nekom lijek, nekom ne, ali u svakom slučaju hoće više ulaganja truda, žrtve i odricanja, posvećenosti i profesionalizma-znanja na svim poljima ljudskog djelovanja, kulture, vjere, respeksa, humanizma, prava, poštivanja zakona i običaja. O. Ibrahimagić to ovako navodi u knjizi – Dejton-Bosna u Evropi pravna suština Dejtona: „Neophodno je više od dobre volje sva tri naroda u Bosni i Hercegovini da, zadržavajući i dalje razvijajući kulturni identitet, svoj politički identitet vežu za državu Bosnu i Hercegovinu kao jedinstven državni narod, po evropskom principu: DRŽAVA NACIJA. Dr. Vera Kržnišnik-Bukić, istraživač savremene bosanske historije, koja je objavila i knjigu: „Bosanski

identitet između prošlosti i sadašnjosti“, nedavno je izašla s optimističkom tvrdnjom: „Po mom ubjedjenju sasvim je realno da te tri nacije ipak postanu državni narod Bosne i Hercegovine. Dakako, to se ne može postići nikakvim političkim dekretom. Tu se radi o jednom procesu koji će trajati duže ili kraće, ali ako riješimo problem susjedstva, onda će unutar BiH doći do dijalektičkog pozitivnog procesa – u kome će nastati – domovinski narod koji će – bez obzira na naciju i vjeru imati osjećaj domovinske pripadnosti“ (Husić, 2019: 229).

S obzirom da je to projekat budućnosti, u današnjem vremenu za Bosnu i Hercegovinu bit će najbolje rješenje da se politički i ekonomski integrira u Evropu, kroz već uhodane oblike njene integracije: Vijeće Evrope i Evropska unija, a odbrambeno kroz Partnerstvo za mir u NATO savez. Samo tako će Bosna i Hercegovina u svojoj neposrednoj budućnosti moći očuvati svoj državnopolitički identitet i svoju teritorijalnu cjelovitost od razarajućih učinaka spoja kulturnog i političkog identiteta sva tri njena naroda, kao zasebno politički suverenih naroda u jednoj državi, što danas nema nigdje u svijetu. Bez toga, Bosna će zbog agresivnih teritorijalnih pretenzija njenih susjeda, uz podršku svojih nacionalističkih filijala u njoj samoj, ostati dugoročno politički trusno područje. Naime, te antibosanske snage će uvijek, kada im konstelacija međunarodnih odnosa bude dozvoljavala, aktualizirati održivost Bosne i Hercegovine kao države i opstanak njenog bošnjačkog naroda. Zato je neophodna politička, ekonomska i vojna integracija Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju i NATO savez. Bosna je hiljadu godina bila evropska parada suživota ljudi različitih religija i kultura i zbog toga stradavala od imperijalnih sila i svojih susjeda. Bosna može postati stabilna i prosperitetna država ukoliko u njoj budu razdvojeni kulturni i politički identitet njene tri etnije i one postanu državni politički narod Bosne, uz očuvanje postojećih etno-kulturalnih zajednica i kulturnih identiteta. U međuvremenu, dok se to ne postigne, Bosna će integrirana u Evropsku uniju i NATO savez osigurati više sloboda i prava da će svaki građanin – državljanin, bez obzira na etniju i vjeru moći se politički identificirati kao Bosanac, Evropejac, a kulturno kao Bošnjak, Hrvat i Srbin.“ S porukom, da svaki građanin da svoj doprinos da se Bosna brže pripremi za svečani trenutak ulaska u Evropu“ (Ibrahimagić, 2001: 151-153).

ZAKLJUČAK

Edgar Morin se u jednom trenutku zapitao: Kako misliti Europu, danas, kada je znao kroz kakve krvave epohe i vrijeme je prolazila današnja Europa, zajednica koja je u novije vrijeme postala ogledalo svijeta. Evropa koja je grcala u blatu i sukobima kada se na ovim našim podnebljem kretao civilizirani život. Mi se danas pitamo: Kako misliti BiH, zemlju koja je izašla iz jednog krvavog rata, agresije susjednih zemalja i sljepila međunarodne zajednice, kroz embargo na uvoz naoružanja i opreme za odbranu zemlje, zemlje koja je preživjela neviđeni zločin nad svim što se zvalo bosansko i civilizirano, da li je uopšte moguće misliti Bosnu „na velikim vratima“ budućnosti, napretka i humanizma bez granica. Da li je humano očekivati moralno i etičko promišljanje ljudi koji su izgubili povjerenje u ljudskost i pravdu koju su slušale generacije prijašnjih Bosanaca i Hercegovaca, kroz iskrivljenu sliku zajedništva i suživota na ovim prostorima.

Ovdje se u jednom trenutku vremena kod ljudi izgubila i vjera, ona koja je bila kao vodilja života, ljudi sa brda su bombardovali džamije, crkve-bogomolje, gradove, pijace, izvore vode, svetkovine, škole, obdaništa i vrtiće, šta sve ne. Kako privoljeti nekadašnjeg građanina BiH, koji je kroz artiljerijske cijevi slao smrt u sela i gradove, danas da bude građanin savremene zemlje, međunarodno priznate države. Tko će mu pokazati put pravde kada su ga ti isti „pravodržitelji“ ohrabrivali da ubija civile i djecu. Kako mu lijepo pokazati lijepim kada on ne zna za ljepotu, red, suživot, blagostanje i ljudskost. Kako mu nauku o lijepom primaknuti oku i uhu, kada ono niti čuje niti vidi. Da li kroz kritiku pravog puta omekšati zahrdala srca ili govoriti protiv pravde i reda, da se privole zaostali i nazadni. Mi znamo da je etnopolitika i (etno)građanstvo danas trend u svijetu u kojem živimo, a mi možda hoćemo nešto drugo, imamo li sagovornike za to u ovom vremenu i ovdje i bilo gdje drugo.

Iz cilja postavljenog u ovome radu jasno je da se radi o kompleksnoj i prilično neistraženoj temi, ali dat ćemo joj sliku sa početka ovog rada, filozofski obojenom, riječima napisanim iz pera dr. Neimarlige, godinu dana poslije rušenja tornjeva u SAD-u a pred obilježavanje dana stradanja Bošnjaka u Srebrenici...”U potresnom romanu “Kuga” Albert Kami je napisao kako nije najveće zlo kad čovjek očajava: gore je kad se privikne na očaj. Već sedam godina majke, supruge, kćeri i sestre ubijenih dječaka, muškaraca i staraca iz Srebrenice tjera se da se naviknu na očaj. Dug prema nevinim žrtvama terorističkog akta u Njujorku, sa čijom tragičnom sudbinom se identificiralo savremeno čovječanstvo, dopušta i

obavezuje da se upitamo što bi osjećali njihovi najbliži i svi oni koji osjećaju bol kada bi na mjesto njihove pogibije morali dolaziti u pravnji policije, jer ne bi bili sigurni od onih koji ni nakon sedam godina nisu u svom srcu osudili zločin što su ga počinili drugi u njihovo ime. Čovjek koji je bio na čelu države, čija se granica nalazi nekoliko kilometara od Srebrenice, nalazi u Hagu pod optužbom za zločin genocida u Bosni i Hercegovini. Njegov izabrani nasljednik javno je odbio izreći političku ispriku ili barem običnu ljudsku riječ žaljenja za žrtve genocida u Srebrenici. A najavio je odlazak u Njujork, i odavanje pošte žrtvama terorističkog akta". U takvom ozračju živi bosanskohercegovačko društvo poslije završetka rata i danas.

Agresija Rusije na Ukrajinu je otvorila oči svijetu današnjice. Posebno su značajne promjene u stavovima i razumijevanjima koja dolaze od EU prema zbilji u BiH. Svijet je vidio kakvu mi zbilju živimo zadnjih trideset i više godina. Problem formiranja političkog tijela od slobodnog razvoja društvenog pluraliteta, pri čemu se forma nacionalne države pokazuje rigidnom i preprekom u razvoju društvenih odnosa, danas se postavlja pred cijelu Europu. Na paradi povodom kraja Prvog svjetskog rata u Parizu, Francuski predsjednik Macron jasno je postavio stvar na sljedeći način: nacionalizam je naš najveći problem. Uistinu, problem koji nacionalizam stvara današnjem liberalizmu i liberalnoj demokratiji nije od jučer. Stara je to simbioza koju je nakon Drugog svjetskog rata inicirao liberalizam ponudivši ruku posrnulom i u fašizam ogrezlom nacionalizmu, ruku savezništva protiv komunizma. Taj 'mudar' strateški potez – kratkoročno gledano – se isplatio. Ne samo da je omogućio opstanak liberalne demokratije na neko vrijeme, već je vremenom 'nacionalizirao' u početku internacionalni komunizam koji se već sastojao od jednonacionalnih republika, političkih zajednica s nacional-državnim refleksom u pričuvi, te se nakon nekoliko desetljeća srušio kao kula od karata. Ali, malo ko je u noći veselja zbog rušenja Berlinskog zida mogao pretpostaviti da ispod gromoglasne i totalne pobjede čuči klica poraza, odnosno da je to veče 'pušten demon iz boce' koji će doći jednom po svoje, odnosno dovesti u opasnost sve ono što je izgradila i za što se zalagala europska liberalna demokratija. Liberalna demokratija prepustila je nacionalizmu da se ravноправno ugrađuje u novi europski poredak dok se branila protiv komunističke opasnosti, kao što mu je dopustila da iskoči kao njezin odbrambeni mehanizam pred najezdom imigranata 2015. kada je njegov odgovor je bio bodljikava žica, šovinistički vokabular, normalizacija diskriminacije. Nacionalizam je izgleda bio daleko ubojitije oružje protiv 'imperije zla' od liberalno-demokratskih vrijednosti. Utoliko je stravičnije zamišljati što bi rezultiralo u borbi ili ratu koji se danas najavljuje, borbi

nacionalizma i njegovih vrijednosti obitelji, vjere, države, njenih granica i tradicija protiv liberalne demokratije, tog, kako Orban voli reći, nametnutog, vještačkog sistema vrijednosti. Nakon što je poravnao imperiju zla, nacionalistički levijatan se okomljuje sve bezobzirnije na 'imperiju dobra'. Koji je zajednički imenitelj ove dvije različite ideosfere, ideološka elementa, liberalne demokratije i nacionalizma? Bez sumnje to je kapitalizam u obliku u kojem se razvijao od kraja 19 stoljeća do danas i koji se značajno razlikuje od kapitalizma u vrijeme nastanka prvih liberalističkih teorija. Kapitalizam je ta pogonska sila koja je na okupu u borbenom jedinstvu držala liberalnu demokratiju i širok spektar nacionalističko-fundamentalističkih snaga. Dok su se istočnoeropske revolucije opisivale univerzalističkim liberalno-demokratskim terminima težnje za slobodom i pravima, dotle na terenu ustanovljivali su se predatorski kapitalistički ekonomski odnosi i pripadajući im klasni poredak unutar kojega se desilo široko obespravljenje i pljačka najširih slojeva naroda.

Na području bivše Jugoslavije i BiH 'demokratska tranzicija' podrazumijevala je, kako ističe Gajo Sekulić „najgrabežljiviju pljačku nacionalnih bogatstava kroz civilno-demokratski apsolutno nekontrolirani proces tranzicijske 'privatizacije', koji prethodno sistematski upropastava nekadašnja preduzeća u društvenom vlasništvu radi svođenja njihove cijene na najmanje moguće veličine kapitala - kroz svestranu pauperizaciju stanovništva, - kroz bahati poslodavački tretman najamnih radnika bez osnovnih socijalnih i drugih prava, - kroz pustošeće degradiranje kulture i multikulturalizma, - kroz moralni nihilizam i relativizam koji temeljuje pri povijest da liberalizam navodno legitimira princip: 'sve je dopušteno'“. Univerzalistička prava mogla su se u takvom kontekstu – baš kako to Marx uči – odnositi još samo na pripadnike vladajuće klase koji su realni nositelji nacije i čiji partikularni interes – vješto supsumiran pod liberalno-demokratski obrazac – biva nametnut kao opći nacionalni interes. Ali, savezništvo liberalne demokratije i nacionalizma moglo je trajati samo određeno vrijeme, baš kao i tridesetih godina prošlog stoljeća – ukratko do prve ozbiljnije krize kapitala, a krize kapitala su ciklične i njemu inherentne.

Ali, danas, čini se ovom kapitalu liberalno-demokratski okvir više ne treba jer je on već razvio tokom proteklih desetljeća cijelu mrežu međunarodnih nadzornih institucija i zakona, kooptirao nacionalne oligarhije koje provode njihove odluke, dok se dole na terenu udomaćio prosperirajući sasvim komotno unutar stega niza autoritarnih režima. Nema više potrebe za liberalno-demokratskim vrijednostima, samim tim što ne postoji neka globalna, internacionalna kontra-ideologija protiv koje bi se trebalo boriti. Dakle, suočavanje Europe s

opasnošću nacionalizma na koju upozorava Macron mora ići pod ruku sa suočavanjem sa neobuzdanim kapitalizmom. Liberalna demokratija je gotovo preko noći prestala biti 'zrak bez kojeg kapitalizam ne može disati'. Kapitalizmu sigurno i prosperitetno utočište danas nude i garantiraju njegov opstanak autoritarni režimi, a liberalna demokratija sa svojim pravima i slobodama koja 'štite perverziju i nastranosti, te svakojaki radikalizam' (u Americi su pripadnici Demokratske stranke preko noći postali 'lijevi radikali') postaje nametnuto zlo koje treba čim prije zbaciti. To zlo ima svoje ime: zove se George Soros, zove se Europska unija, to su muslimanski i crnački migranti i ponovo bogati Jevreji i slično. Protiv toga zla treba povesti, kako to otvoreno propagira Orban, 'konzervativnu kontrarevoluciju' i oko te platforme ovih godina objedinjuju se svi nacionalistički pokreti koje unatoč njihovoj razlici ujedinjuje ideja bijele supremacije i očuvanja postignutog načina života, koji je uvelike počivao na ugnjetavanju, eksploataciji i jeftinom radu ostatka svijeta, po svaku cijenu. Jednim udarcem, u svega nekoliko desetljeća, kapitalizam se riješio neugodne ideje jednakosti (izvorni komunizam) i opasne ideje slobode (izvorni liberalizam) potpuno delegitimirajući njihove naracije, ideološki ih transformirajući u nacionalistički narativ jednakosti svih u pripadanju etničkoj naciji ili rasi i slobode svih kao pripadnika iste. Time se stvaraju uslovi za razvoj fašizma“ (Mujkić, 2019: 351).

U ovom vremenu treba zagovarati red, pravdu, ljudskost, zakonitost svedrenemske pravde, ovdje i sada, niti jedna politika neće proći koja udara na čovjeka koji ima samo ovu zemlju i dovoljno ljubavi za sve u njoj. Ovdje su sve teorije nepravde pale u vodu, a loše politike napravile monstrume od ljudi. Nametnuti mir, ako se on može nazvati mirom, nije donio sveobuhvatnu pravdu. Zločinci koji su ubijali civile danas se oslobađaju. U Bosni će ostati samo uspravni oni ljudi koji istraju na pravdi, redu i humanizmu. Bosanski čovjek je pokazao da nepravda ovdje nikada kroz vrijeme nije ostala neporažena, pa neće ni sada, ma od koga ona dolazila i bila zagovarana.

LITERATURA

1. Adrović, B.(2020).*Etika Bosne – dobri duh Bošnjaka iz ugla poznatih pjesnika i književnika.*Sarajevo: Almanah.
2. Abazović, D., Mujkić, A.(2015). *Kratki uvod u problem političke volje: Studija slučaja Bosne i Hercegovine.* Sarajevo.
3. Babić, N., Otašević, D.,(1970). *ZAVNOBiH i izgradnja bosanskohercegovačke državnosti,* Sarajevo: Muzej Revolucije BiH.
4. Bilandžić, D.(1985). *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918-1985,* Zagreb.
5. Babić-Avdispahić, J.(2008), *Etika, demokracija i građanstvo,* Svjetlost, Sarajevo.
6. Bezić, Ž. (1995), *Etika i život,* Veritas, Đakovo.
7. Bojić, M.(2001). *Historija Bosne i Bošnjaka (VII – XX vijek),* TKD Šahimpašić, Sarajevo.
8. Ibrahimagić O.(2001). *Dejton – Bosna u Evropi, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca,* Sarajevo.
9. Izetbegović, A.(1997). *Godina rata i mira,* BIH PRESS, Sarajevo.
10. Izetbegović, A.(1995). *Čudo bosanskog otpora,* BIH PRESS, Sarajevo.
11. Imamović, E.(1998). *Historija Bošnjaka, Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture ,* Preporod, Sarajevo.
12. Klaić, N.(1994). *Srednjovjekovna Bosna,* Emineks, Zagreb.
13. Klaić, B.(1978). *Rječnik stranih riječi,* Nakladni zavod MH, Zagreb.
14. Kin, Dž.(2003). *Civilno društvo,* Filip Višnjić, Beograd.
15. Majnarić-Gorski, (1989). *Grčko-hrvatski rječnik,Školska knjiga Zagreb.*
16. Mujkić, A.(2007). *Mi, građani etnopolisa,* Šahimpašić, Sarajevo.
17. Malcolm, N.(1995). *Povijest Bosne.* Svjedočanstva, Zagreb-Sarajevo: Erasmus.
18. Mesihović, N.(1996). *Uvod u sociologiju, (Pojam kulture i civilizacije).*Sarajevo.
19. Morin, E.(1989). *Kako misliti Evropu,* Svjetlost, Sarajevo.
20. Podunavac, M.(2001) *Princip građanstva i poredak politike,* Čigoja, Beograd.
21. Peruško, Z.(2008). *Mediji, kultura i civilno društvo,* Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
22. Pavlović, V.(2006). *Civilno društvo i demokratija,* Službeni glasnik, Beograd.
23. Pejanović, M.(2005).*Politički razvitak BiH u postdejtonskom periodu,* Šahimpašić, Sarajevo.
24. Raz, Dž. (2005).*Etika u javnom domenu,* CID, Podgorica.

25. Ristić, Ž.(1998). *Uvod u metodologiju istraživanja*, FNO, Beograd.
26. Spahić, M. i Hamzić, M. (2007). *Društveno-etički pojmovnik*, Bemust, Sarajevo.
27. Spahić, M.(2012). *Tamo gdje prestaje riječ-počinje zlo*, ESSE, Sarajevo.
28. Spahić, M.(2001). *Zemlja bez rodnog lista*. Bemust, Sarajevo.
29. Schachinger, W.(1996). *Bošnjaci dolaze*, Lovran: CAMBI, Graz.
30. Seizović, Z.(2017). *Političke stramputice postdejtonske Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.
31. Šarčević, E.(2010). *Ustav iz nužde*, Sarajevo.
32. Šamić, M. (1972). *Kako nastaje naučno djelo*, Sarajevo.
33. Tanović, N. A.(1994, *Stecći ili oblici bosanskih duša*, Sarajevo.
34. Vlaisavljević, U.(2006). *Etnopolitika i građanstvo*, Dijalog, Mostar.
35. Omanović, M.(2004). *Organizacija, metode i vrednovanje naučnoistraživačkog i razvojnog rada*, Zenica.
36. Mujkić, A.(2010). *BiH-Običajnosni temelji modernih političkih subjektiviteta*. Sarajevo.